

KLEIO

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN STAATSWINRICHTING IN NEDERLAND

nr 5 | JULI 2009 | JAARGANG 50

AAN HET RUSSISCHE HOF

pracht en praal
volgens strikte regels

VWO:

'WAS DIT HET NOU?'

De eindexamens 2009

APPLAUS NA EXECUTIE

het ware verhaal
van de KGB

Maas van Egdom
voorzitter a.i.
(website en didactiek-
commissie, CEVO, contactper-
soon VGN-reizen)
Serenadestraat 19
2402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 415 071
mvanegdom@ziggo.nl

Maud Knook
penningmeester
Ertskade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 418 55 10
piketknook@planet.nl

Wendy Hinke-Michels
secretaris
(commissie VAVO en havo/
vwo)
Anninksweg 72
7557 AH Hengelo
Tel. 074 - 242 96 86
mwhinke@hotmail.com

Ton van der Schans
(commissie Pabo, canan, LEMM)
Spoorstraat 38
2411 EG Bodegraven
Tel. 0172 - 617 337
a.a.vanderschans@
driestar-educatief.nl

Marcel Nonhebel
Archimedesstraat 117
2517 RT Den Haag
Tel. 070 - 360 32 05
06 - 518 31 687
m.nonhebel@casema.nl

Bas van Rooijen
(Cito, Kleio)
Avondster 32
6661 PS Elst
0481 - 350 065
06 - 218 23 282
ron@sgstevenbeek.nl

Vincent Loth
(KNHG, vwo)
Heydenrijckstraat 100
6521 LS Nijmegen
024 - 323 32 12
v.c.loth@xmsnet.nl

Berichten voor de VGN Bestuur kunt u mailen of opsturen aan de secretaris, Wendy Hinke. Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden? Aanmelding is mogelijk via de VGN-site.

VGN giro: 128701 L.n.v.
penningmeester VGN Stiens

Website: www.vgnkleio.nl

Joke Noordstrand
hoofdredacteur
Lorentzplein 18
2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@worldmail.nl

Hans Pols
secretaris
Van Aerssenstraat 140
2582 JT Den Haag
Tel. 070 - 350 13 80
j.pols@penta.nl

Daan Schuijt
Jan Luykenlaan 291
2332 DH Leiden
Tel. 071 - 572 79 82
d.schuijt@fioretti.nl

Ramses Peters
Stieltjesstraat 35
6511 AJ Nijmegen
Tel. 024 - 361 58 17
ramsespeters@gmail.com

Ger van der Drift
Bouwlust 193
3162 SB Rhoon
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Marjonne Maan
Fahrenheitstraat 25
2561 DN Den Haag
Tel. 06 - 224 33 811
marjonne_maan@hotmail.com

Anny Hartgerink
Aa-park 10
8032 CS Zwolle
Tel. 038 - 453 35 13
a.hartgerink-deleeuw@
planet.nl

Juul Lelieveld
eindredacteur
Kastanjelaan 4
6533 BD Nijmegen
Tel. 024 - 360 22 83
redactie@juul.nl

Kleio is een uitgave van de VGN

Uitgeverij School BV
Opmaak: FIZZ reclame + commu-
nicatie
Druk: Drukkerij Giethoorn Ten Brink,
Meppel

ISSN 0165-5446

Kopij voor de Kleiokrant kunt u sturen
naar redactie@vgnkleio.nl.
Neem voor informatie over adverteren
in Kleio contact op met Joke Noord-
strand a.i.

COLOFON

Contributies 2009

• Salaris t/m LB6	€ 60,-
• Salaris vanaf LB7	€ 70,-
• Docent met drie of meer vakken	€ 45,-
• Baan van minder dan 0,6 fte	€ 50,-
• Kennismakingstid (alleen voor studenten)	€ 35,-
• Buitengewone leden, pensioen, VUT	€ 55,-
• Partnerlidmaatschap	€ 80,-
Abonnement:	
• Binnenland	€ 71,-
• Buitenland, Europa	€ 75,-
• Buitenland, overig	€ 85,-
• Losse nummers	€ 12,-
incl. verzendkosten	

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Indien iemand meent als rechthebbende in aanmerking te komen, kan hij zich tot de uitgever wenden.

Leden- en abonnementenadministratie

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlansdyk 50
9051 DH Stiens
Tel. 058 - 257 54 47
Fax 058 - 257 39 99
henk_adema@hotmail.com

VAN DE REDACTIE

'Mensen met een voorliefde voor Rusland zijn mensen bij wie een steekje los zit,' constateerde schrijver, journalist en programmamaker Jelle Brandt Corstius in zijn boek *Rusland voor gevoerden*. Dat gaat mij wat ver, maar een fascinatie voor het afwijkende, tragische of absurde is er zeker, zoals ook zal blijken in deze Kleio-zomerspecial. Een gevarieerd nummer, waarin een flink aantal gerenommeerde historici en Ruslandkundigen aan het woord komt. Hans Renner opent met een artikel over de politieke verhoudingen tussen Rusland en de voormalige Oostbloklanden. Over het spionagewerk van de KGB in het Westen schrijft Ben de Jong. Martijn Kleppe heeft de foto van de kussende Honecker en

Breznev als uitgangspunt voor zijn artikel genomen en Nicolaas Kraft van Ermel bestudeerde de band tussen de Russisch-orthodoxe kerk en de staat.

Kunnen we een nieuwe Koude Oorlog verwachten? Marcel de Haas weet op deze vraag het antwoord. Ook de dekolonisatie van Rusland, propaganda-affiches uit de Sovjet-Unie, geschiedenisonderwijs in Oost-Europa en zaken doen met Rusland en andere 'onbetrouwbare' handelspartners komen aan bod. En is tsaar Nicolaas II in 1918 werkelijk vermoord? Dolf Went heeft zo zijn eigen opvatting over deze kwestie.

Veel leesplezier en een fijne vakantie!

Anny Hartgerink

Coverbeeld: propaganda-affiche uit 1941. Er staat 'meer graan voor het front en het thuisfront. Oogst zo veel je kunt!' Bron: collectie IISG.

4

Wachten op een Russische knieval

De voormalige Oostbloklanden en het Kremlin

HANS RENNER

9

Raadsels rond tsaar Nicolaas II

Vermoord in 1918 of een natuurlijke dood gestorven in 1952?

DOLF WENT

14

Een nieuwe wereld

Commerciële onderhandelingen in een politieke omgeving

GEERT GREVING

20

Posters, pamfletten en progressieve kunstenaars

Propaganda in de Sovjet-Unie

HUUB SANDERS

28

Ruslands verloren rijk: dromen met fantoompijn

Over de dekolonisatie van Rusland

MARC JANSEN

40

Applaus na een executie

Sovjetspionage: de KGB in het Westen

BEN DE JONG

EN VERDER

12	Boek van de maand: <i>Leven en lot</i>
18	Boeken
25	Museumnieuws
33	In gesprek met Joke van der Leeuw-Roord
38	Nader bestudeerd: de 'broederkus'
44	Kerk en staat onder Poetin en Medvedev
50	Een nieuwe Koude Oorlog?
54	Bespreking eindexamens 2009
56	Recensies
61	Kleiokrant

Wachten op een Russische knieval

DE VOORMALIGE OOSTBLOKLANDEN EN HET KREMLIN

De Sovjet-Unie is verleden tijd, het communisme is begraven, de landen uit de voormalige Sovjetinvloedssfeer zijn vrij. Toch zijn ze bezorgd. Anno 2009 is Rusland als grootmacht terug op het Europese politieke toneel. Tot ontsteltenis van de Midden- en Oost-Europeanen die Rusland blijven wantrouwen. De kortstondige periode van ontspanning onder president Michail Gorbatsjov bracht hierin weinig verandering. Schaduwen uit het verleden zijn lang en beheersen nog steeds de relatie tot het Rusland van nu.

In 1970 maakte bondskanselier Willy Brandt diepe indruk toen hij in Warschau knielde voor het monument voor de Joodse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Daarmee erkende hij de schuld die zijn land had aan deze misdaden. Op een dergelijke knieval van Rusland wachten de voormalige Sovjetstaten nog steeds.

Hans Renner is hoogleraar in de geschiedenis van Midden- en Oost-Europa aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Zomer 1989, twintig jaar geleden. De laatste zomer van de Sovjetdominantie over Midden- en Oost-Europa. De Sovjetinvloedssfeer, de erfenis die dictator Stalin bij zijn dood in 1953 de Sovjet-Unie naliet, bleef ook onder de toenmalige partijleider en president Michail Gorbatsjov intact. Het zogenaamde Oostblok omvatte naast de Sovjet-Unie de voormalige DDR, Polen, Tsjecho-Slowakije, Hongarije, Roemenië en Bulgarije, terwijl de Baltische staten Estland, Letland en Litouwen nog integraal deel uitmaakten van de Sovjet-Unie.

In militaire termen waren al deze landen lid van hetzelfde bondgenootschap, het Warschaupact, gedurende de Koude Oorlog de gevreesde tegenstander van de NAVO. Binnen het Warschaupact hadden de Kremlinleiders en de Sovjet maarschalken traditioneel het eerste en tevens het laatste woord. Niemand in Moskou, Praag, Berlijn of in Washington kon bevroeden welke revolutionaire veranderingen Europa nog dat jaar en de volgende jaren stonden te wachten. In november 1989 stortte de Berlijnse Muur in en twee jaar later kwam een einde

aan de Sovjet-Unie. Ooit het Groot-Rusland van de tsaren, daarna de Sovjet-Unie van Lenin, Stalin en hun communistische opvolgers, thans het (Klein) Rusland van heden. Onder de presidenten Boris Jeltsin (1991-1999), Vladimir Poetin (2000-2008) en Dmitri Medvedev (sinds 2008) ging de Russische Federatie in dezelfde afgeslankte vorm, maar nog altijd het grootste land ter aarde, verder door het leven.

Het nieuwe Rusland

Rusland heeft het communisme dat het land en zijn bewoners zo veel ellende heeft gebracht, als politiek en economisch systeem afgezworen. Met deze ingrijpende verandering konden de meeste Russen en hun nieuwe leiders goed leven. Sterker nog, ze hebben het afschaffen van het autoritaire communisme toegejuicht. Het feit dat door het instorten van het Sovjetimperium hun land de status van wereldmacht verloor en daarmee ook invloed op de gang van zaken zowel in Europa als in de wereld konden ze echter moeilijk verkroppen. De uitspraak van de toenmalige president Poetin in het Russische parlement, de Doema, (april 2005) dat het uiteenvallen van de Sovjet-Unie 'de grootste geopolitieke catastrofe van de twintigste eeuw' was spreekt boekdelen.¹ Het nieuwe Rusland moest tandenknarsend

'Elk stadje had wel een Lenin-plein of een Rode Legerstraat'

toezien hoe zijn voormalige satellieten aansluiting bij het Westen zochten en vonden. En zij niet alleen. Ook de Baltische staten Estland, Letland en Litouwen die tot 1991 integraal deel van de Sovjet-Unie uitmaakten wendden zich van Rusland af en klopten voor lidmaatschap bij de NAVO en de Europese Unie aan. De 'vlucht' voor Rusland die onmiddellijk na de Val van de Muur en de democratische revoluties in Midden- en Oost-Europa was begonnen - dat wil zeggen in de nadagen van de Sovjet-Unie van Michail Gorbatsjov - is begrijpelijk. De burgers achter het neergehaalde IJzeren Gordijn leden ruim veertig jaar onder de communistische onderdrukking en Sovjet overheersing. Van een zelfstandige binnenlandse of buitenlandse politiek was in hun landen tot aan de komst van Gorbatsjov in 1985 nauwelijks sprake. Slechts Roemenië van de conducator Nicolae Ceausescu (1965-1989) vormde in het Oostblok een uitzondering. Tot ongenoegen van de kameraden in Moskou ging de Roemeense leider in het buitenlandse beleid zijn eigen gang en flirtte hij met het Westen op momenten dat het de Sovjet-Unie bepaald niet uitkwam. Tegelijkertijd vestigde hij in Roemenië een

schrikbewind dat de andere communistische dictaturen, inclusief die van de Sovjet-Unie, deed verbleken.

De grote paradox

In de ogen van de Midden- en Oost-Europeanen was de Sovjet-Unie de laatst overgebleven koloniale macht en waren hun landen niet veel meer dan Sovjetkoloniën. Alleen, er was een beduidend verschil tussen de Sovjet-Unie in de tweede helft van de twintigste eeuw en de traditionele koloniale machten uit het verder liggend verleden. In alle traditionele koloniale rijken van weleer, het Nederlandse inbegrepen, was het moederland in economisch en sociaal opzicht onvergelijkbaar verder ontwikkeld en met een aanzienlijk hogere levensstandaard dan de gekoloniseerde gebieden.

Dit lag bij de Sovjet-Unie anders. De grote paradox was dat het communistische moederland in de algehele ontwikkeling op vrijwel elk gebied (met uitzondering van de militaire- en ruimtevaartindustrie) beduidend achter op zijn 'koloniën' lag. Het welvaartsniveau van de gemiddelde Sovjetburger was dan ook aanzienlijk lager dan dat van zijn lotgenoten buiten de Sovjet-Unie, in de DDR, Tsjechoslowakije of elders. Zelfs binnen de Sovjet-Unie hadden de bewoners in de Baltische Sovjet-republieken het beter dan de Russen in hun Russische Federatieve Socialistische Republiek.

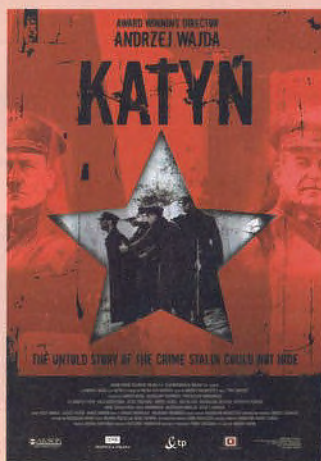
In de Oostbloklanden was de Sovjetdominantie overal pijnlijk voelbaar, niet het minst door de aanwezigheid van de militairen die daar in grote getale werden gestationeerd: 340.000 soldaten in de DDR, 75.000 in Tsjechoslowakije, 50.000 in Polen en 60.000 in Hongarije. Het hele maatschappelijke leven werd gesovjetiseerd. Elk stadje had wel een Lenin-plein of een Rode Legerstraat, elke provincieplaats een Lenin-standbeeld of een ander aan de 'vriendschap met de Sovjet-Unie voor eeuwige tijden' herinnerend monument. Op officiële feestdagen hingen overal naast de nationale vlaggen verplicht de rode Sovjetvlaggen met hamer en sikkel, terwijl direct na het eigen volkslied als teken van de broederlijke verbondenheid het sovjetvolkslied werd gespeeld.

De Russische taal werd na de moedertaal de tweede verplichte taal op de middelbare school en een tijdlang werd het Russisch ook op universiteiten verplicht onderwezen. Op deze wijze moest het Russisch de *lingua franca* van het Oostblok worden, zoals het Engels in het westen. Een positie die het overigens nooit heeft bereikt.

Stalin met de ministers van Buitenlandse Zaken Molotov en Von Ribbentrop bij de ondertekening van het 'Duivelspact' in Moskou, 23 augustus 1939. Bij dit verdrag verdeelden Hitler en Stalin Oost-Europa onder elkaar. Kort daarop begon de gewelddadige bezetting van de Baltische staten en een deel van Polen door de troepen van Stalin.

NRC Handelsblad, 25 april 2005.

AANRADER

De film *Katyn* van de Poolse regisseur Andrzej Wajda (Warschau, 2007). Deze film gaat over de moord op 22.000 gevangengenomen Poolse officieren en burgers door het Sovjetleger in 1939. Zij werden op bevel van Stalin door zijn geheime dienst in het jaar 1940 geliquideerd. In de communistische periode luidde de officiële Sovjetlezing dat de Wehrmacht van Hitler deze Polen in 1941 had omgebracht. De film werd in 2008 genomineerd voor een Oscar voor beste buitenlandse film.

▷ Een goed inzicht in de Sovjetwanden van vreemd grondgebied en de consequenties verschaft de studie van Pieter H. van der Plank, *Etnische Zuivering in Midden-Europa. Nativisering in de XXe eeuw*, Leeuwarden 2004 (zie met name pp. 331-345 en 526-530). National Archive (NA), 'Morning Summary of significant Reports' en NA, 'Impact of Washington Energy Conference', 21 februari 1974.

▷ Václav Havel, *To the Castle and Back*, Londen 2009, p. 144.

▷ *Ibidem*, p. 145.

Herinnering aan bloed en geweld

Voor de Midden- en Oost-Europeanen was de Sovjet-overheersing vernederend en frustrerend. Wellicht het hardst manifesteerde deze zich gedurende de Tweede Wereldoorlog. Met name de Polen, Litouwers, Letten en Esten bewaren pijnlijke herinneringen aan de geheime overeenkomst gesloten tussen Stalin en Hitler op 23 augustus 1939, aan de vooravond van Hitlers aanval op Polen, het beruchte Molotov-Von Ribbentrop-pact. Hierin verdeelden de beide dictators Oost-Europa onder elkaar. Op grond van deze afspraken bezette Stalin onder andere de drie Baltische republieken en oostelijke delen van Polen. Het brute Sovjetoptreden deed hier niet onder voor de misdaden van Hitler elders: martelingen, terechtstellingen, massale moordpartijen, transporten naar Siberië, stalinistische dwangkampen. Kortom, dood en verderf.³

Ook na het overlijden van Stalin deed de Sovjet-Unie onder de partijleiders Nikita Chroesjtsjov (1953-1964) en Leonid Brezjnev (1964-1982) zich bij tijd en wijle van de grimmige zijde kennen. De Hongaren vergeten het bloedige neerslaan van hun opstand tegen het communisme in 1956 niet, de Tsjechen en Slowaken weer niet de militaire interventie in 1968, die een gewelddadig einde maakte aan de Praagse Lente, aan de

'Zij leerden hun oosterbuur Rusland te vrezen, te verachten en zelfs te haten'

hervormingen van Alexander Dubček.

Het resultaat van al deze negatieve ervaringen uit het verleden (sommigen reiken nog veel verder in de geschiedenis, tot diep in de tsarentijd) laat zich raden. Voor twee generaties Midden- en Oost-Europeanen die onder het communisme leefden stond het bijvoeglijk naamwoord *sovjet* gelijk aan *Russisch*. De *Sovjet-Unie*

en *Rusland* waren voor hen synoniemen. Zij leerden hun oosterbuur Rusland te vrezen, te verachten en zelfs te haten. Het bewind van Michail Gorbatsjov onder wie zich de Oostbloklanden van het communisme en van de Sovjet-Unie hebben losmaakten, duurde te kort om dit negatieve beeld wezenlijk te veranderen. Terwijl Gorbatsjov met zijn *perestrojka* (herstructurering), *glasnost* (openheid) en de slogan het 'nieuwe denken' de burgers in het westen, met de Duitsers voorop, in een euforische stemming bracht, voerden in het oosten scepsis en wantrouwen de boventoon.

Havel bij Gorbatsjov

In zijn jongste boek omschrijft de voormalige Tsjechische dissident en president Václav Havel op schertsende wijze de gevoelens van hem en de Tsjechoslowaakse delegatie bij het eerste bezoek aan Gorbatsjov te Moskou. Het was in februari 1990, de Fluwelen Revolutie in Praag was amper drie maanden jong en de dissidente schrijver Havel pas twee maanden president van een vrij land. 'Overal in het Kremlin wemelde het van geheime politieagenten. Uiteindelijk werden wij geleid naar een enorm grote sombere ruimte waar in een hoek een lederen zitcombinatie stond. Wij vroegen ons af of wij hier niet hetzelfde lot zouden ondergaan als Dubček in 1968, namelijk of ons die alom aanwezige bodybuilders niet plotseling zouden blinddoeken, vastbinden en naar een onbekende bestemming wegvoeren.'⁴

Gastheer Gorbatsjov gedroeg zich echter vriendelijk en voorkomend. De volgende episode uit deze ontmoeting tussen Havel en Gorbatsjov is illustratief voor de veranderende relatie tussen beide landen. Havel: 'Toen ik zei dat wij niet meer een satelliet zouden zijn maar een partner, reageerde Gorbatsjov opmerkelijk. Hij antwoordde dat het woord 'satelliet' een zeer sterke en niet-passende uitdrukking was, maar dat hij bereid was mij, een literator, de bloemrijke taal te vergeven.'⁴

Onder de Russische president Boris Jeltsin verhardde de relatie tussen de nieuwe democratieën en Rusland. Dit was deels te wijten aan het streven van deze landen om lid te worden van de westerse organisaties, de NAVO en de Europese Unie (in deze volgorde), en deels aan de wispelturige buitenlandse koers van Jeltsin ten opzichte van de voormalige Oostbloklanden. De Groot-Russische retoriek van het bewind Jeltsin met tal van dreigende uitspraken van Russische leidende politici met name aan het adres van de Baltische staten en van Polen, deed in de hoofdsteden van de nieuwe democratieën de herinneringen aan de oude Sovjettijden herleven en het streven naar lidmaatschap van de Noord-Atlantische

Verdragsorganisatie intensiveren. Alleen onder de NAVO-paraplu en in EU-verband voelden de nieuwe democratieën zich veilig.

WOII eindigt in 2004

Zij zagen in toetreding hun ultieme bevrijding van de Sovjet (lees: Russische) overheersing en een garantie dat de geschiedenis zich nooit meer zou herhalen. De voormalige presidenten van Letland, Vaira Vike-Freiberga, die in 2004 haar land de NAVO en de EU binnenloodste, heeft de Baltische gevoelens jegens Rusland treffend uitgedrukt: 'Voor ons is 1 mei 2004, het moment dat wij toetraden tot de Europese Unie, het daadwerkelijke einde van de Tweede Wereldoorlog.'⁵

Als leden van de NAVO en van de Europese Unie verschillen de nieuwe lidstaten in hun houding ten opzichte van het Rusland van Poetin en Medvedev aanzienlijk vergeleken met de oude leden. Zij zijn op hun hoede en volgen nauwlettend en kritisch de ontwikkelingen zowel in het binnenlands als buitenlands beleid van Rusland. Zij stellen de schendingen van mensenrechten scherp aan de kaak, zij zijn bezorgd over de toenemende autoritaire trekken in de Russische 'geleide democratie' en zij zijn overgevoelig voor pogingen van het duo Poetin - Medvedev om Rusland weer de status van wereldmacht te verschaffen. In de Russische olie- en gaspolitiek zien zij in de eerste plaats het instrument van de ouderwetse Russische machtsexpansie en een tegen hen gericht chantagemiddel. En in het verlengde hiervan: een serieuze bedreiging van hun pas verworven nationale onafhankelijkheid.

Toch bestaan er in de houding van de nieuwe EU-leden ten opzichte van Rusland opmerkelijke nuances. Slowakije, Hongarije en Bulgarije onderscheiden zich van de rest door een pragmatischer benadering. De uitgesproken 'hardliners' zijn Polen en Litouwen. Met hun 'onderkoelde' politiek jegens het Kremlin zitten de Baltische republieken Estland en Letland en voorts Tsjechië en Roemenië hier ergens tussenin.⁶

Lastige partner

Bondig samengevat: de oude lidstaten van de Europese Unie beschouwen Rusland als een lastige partner, waarmee desalniettemin goede zaken kunnen worden gedaan. In premier Poetin zien zij een politicus die zij het voordeel van de twijfel gunnen en nog meer. Dit geldt ook voor de Nederlandse opstelling ten opzichte van Rusland en zijn leiders. *Business as usual*. De nieuwe lidstaten blijven daarentegen in Rusland een onberekenbaar en gevaarlijk land zien en in Poetin een oud agent van de KGB.

Zij verwijten de westerse landen bovendien een opportunistische houding zoals gedemonstreerd tijdens de Russische inval in Georgië in augustus 2008. Toen hebben de meeste West-Europese EU-landen tot ongenoegen van de oostelijke EU-leden de schuld aan het conflict én bij Rusland én bij de pro-westerse Georgische president Michail Saakasjvili gelegd. Vaira Vike-Freiberga wond er geen doekjes om: 'Niet Georgië, maar Rusland is een vrij land binnengevallen. Ik snap dat veel mensen (in het Westen, HR) zaken willen doen met Rusland. Zeker nu wij te kampen hebben met een economische *meltdown*, heeft de wereld het gas hard nodig. Maar billijken kan ik het niet. Het is een principeloos, immoreel en kortzichtig beleid (...)'⁷

Duitsland als Russisch voorbeeld?

De verhouding tussen de oostelijke EU-landen en Rusland blijft gespannen. Ligt er dan geen verbetering van de betrekkingen in het verschiet? Dat hangt in de eerste plaats geheel en al af van Rusland en van zijn leiders. Rusland zal in deze kwestie Duitsland als voorbeeld kunnen nemen. In het jaar 1970, 25 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, maakte de toenmalige Duitse bondskanselier Willy Brandt grote indruk toen hij in Warschau voor het monument van de Joodse slachtoffers in de Tweede Wereldoorlog knielde. Door dit symbolische gebaar erkende hij de schuld van zijn land voor de nazi-misdaden op Pools grondgebied. Deze geste kwam uitgerekend van een Duitse politicus die in de oorlog actief aan het antinazi-verzet deelnam. Op zo'n knieval van een Russische leider op een plein in Warschau, in Riga, in Vilnius of elders wachten de Midden- en Oost-Europeanen nog steeds. Immers, ook voor Russische misdaden in Midden- en Oost-Europa geldt: eerst schuldbekentenis, dan vergeving.

De Volkskrant, 17 januari 2005.

Vergelijk Mark Leonard en Nicu Popescu, *A Power Audit of EU-Russian Relations*, publicatie van European Council on Foreign Relations, Londen 2007, pp. 37-50.

'Ik wil mijn land niet opnieuw verliezen'. Een interview van Laura Starink met de Letse oud-presidente Vike-Freiberga, *NRC Handelsblad*, 29 november 2008.

Tjechoslowaaks affiche uit 1952 dat op scholen en kantoren hing. Vertaling: Naar voorbeeld van de zegevierende bolsjewieken bouwen wij het socialisme in ons vaderland.

Op vrijdag 2 oktober 2009 organiseert de opleiding Geschiedenis (FHKW) van de Erasmus Universiteit Rotterdam een nascholingsconferentie voor geschiedenisleraren over het CE-onderwerp:

DEKOLONISATIE EN KOUDE OORLOG IN VIETNAM

09.00-09.30 Ontvangst met koffie en thee

Deel 1 Historisch wetenschappelijke lezingen

9.30-9.45 **Prof. dr. Carla van Boxtel** (Faculteit Historische en Kunstwetenschappen Rotterdam)
Welkom en inleiding

9.45-10.30 **Prof. dr. Oscar Salemink** (Sociale Faculteit van de Vrije Universiteit Amsterdam).
De "Amerikaanse oorlog" door Vietnamese ogen: ethnische en religieuze aspecten

10.30-11.00 Pauze met koffie en thee

11.00-11.45 **Dr. Bert Altena** (Faculteit Historische en Kunstwetenschappen Rotterdam).
Dekolonisatie en koude oorlog in Vietnam: uitgangspunten van het eindexamenonderwerp

12.00-12.45 **Dr. Rimko van der Maar** (Letteren Faculteit van de Universiteit van Utrecht).
Transatlantische en Nederlandse reacties op de oorlog in Vietnam

Lunch en Informatiemarkt

Radboud Universiteit Nijmegen

Deel 2 Didactische trainingen onder leiding van het Instituut voor Leraar en School

14.00-15.00 Workshops ronde 1

A. Drs. Arnoud Aardema (vakdidacticus Geschiedenis Radboud Universiteit Nijmegen),
De kracht van het beeld; Vietnam door de lens vastgelegd

B. Drs. Remi Hartel (vakdidacticus Geschiedenis Hogeschool Arnhem en Nijmegen),
Vietnamlinks, werkvormen over het verwerven van samenhang

C. Drs. Koen Henskens (vakdidacticus Geschiedenis Hogeschool Arnhem en Nijmegen)
De Vietnamoorlog in Hollywood

D. Drs. Jan de Vries (vakdidacticus Geschiedenis Radboud Universiteit Nijmegen),
Vietnam: a war in music

Pauze en Informatiemarkt

15.30-16.30 Workshops ronde 2

16.30-17.00 Afsluiting met borrel en uitreiking van certificaten

Lokatie: **Nationaal Onderwijsmuseum**, Nieuwemarkt 1a Rotterdam.

U bent aangemeld, zodra u betaald hebt. De kosten voor de nascholingsconferentie zijn €115,- p.p., inclusief reader, koffie/thee, lunch en borrel. U kunt zich voor deze conferentie digitaal aanmelden via: www.fhk.eur.nl/nascholing. Op deze website is ook meer informatie over het programma, de sprekers, het CE-onderwerp en praktische zaken te vinden. De organisatie is in handen van Ir. Geert Stevens (stevens@fhk.eur.nl).

Raadsels rond tsaar Nicolaas II

VERMOORD IN 1918 OF EEN NATUURLIJKE
DOOD GESTORVEN IN 1952?

Tsaar Nicolaas II en zijn gezin werden in 1918 op bevel van Lenin onder mysterieuze omstandigheden door de bolsjewieken geëxecuteerd. Tot op heden bestaat er geen eensluidend oordeel van internationale experts over de ware toedracht van de executie.

De geschiedenisboeken vermelden dat tsaar Nicolaas II met zijn vrouw, zijn vier dochters en zijn zoon in de nacht van 16 op 17 juli 1918 zijn vermoord in de kelder van het 'Ipatiev-huis' in Jekaterinenburg door vrijwilligers van de Rode Gardisten. Maar niet iedereen neemt dit gegeven voor waar aan. Er zijn sterke vermoedens, en er is beperkt bewijsmateriaal, dat de keizerlijke familie in

de bewuste nacht kon ontsnappen via een ondergrondse tunnel die uitkwam in het belendende Britse consulaat. Uiteindelijk slaagden de tsaar, de tsarina en hun kinderen erin onder andere namen, volledig anoniem, een nieuw leven in Polen op te bouwen. Maarschalk Piłsudski, het toenmalige Poolse staatshoofd, schermde het asiel van zijn hoge gasten met zijn autoriteit af.¹

Laurits Regner Tuxen, *De huwelijksvoltrekking van tsaar Nicolaas II en tsarina Alexandra Fjodorovna*, 1895. Hermitage, St. Petersburg.

▷ Richards, G., *The Rescue of the Romanovs*, Old Greenwich 1975, p. 161.

Dolf Went (1931) heeft vanaf 1957 vele reizen gemaakt naar de (voormalige) communistische landen en heeft in deze landen een uitgebreid systeem van formele en informele contacten opgebouwd. Zijn laatste reis dateert van mei 2009.

Links: tsaar Nicolaas II met zijn neef George V van Engeland, 1812.

Midden: Nicolaas II en Alexandra Fjodorovna met hun kinderen Olga, Tatjana, Maria, Anastasia en Aleksej. Foto uit ca. 1913.

Rechts: Nicolaas en zijn aanstaande op de dag van hun verloving, 8 april 1894.

Valse verklaringen

Laten we eens nagaan wie er belang bij hadden het ware verhaal van de ontsnapping van de tsaar en zijn gezin te ontkennen. De belangen moesten wel immens groot zijn, gezien de hoeveelheid DNA-knoeierijen, valse verklaringen, elkaar tegensprekende getuigen en geschriften.² Tot op de dag van vandaag wordt het verhaal over het bloedbad in Jekatarinenburg in de officiële geschiedschrijving gehandhaafd en gesteund door bepaalde internationale machten. In dit verband duiken steeds weer de kringen rondom het Engelse, Duitse en Deense vorstenhuis op, de Engelse regering en verschillende Amerikaanse bronnen, waarin niet zelden de namen vallen van de Rothschilds, de Rockefellers, de Bank of England en Barclays Bank.³ De Russische keizerlijke familie behoorde destijds tot een van de rijkste families ter wereld en had enorme geldbedragen op rekeningen bij de genoemde banken staan en ook bij andere banken in Frankrijk en Zwitserland. Kostbaarheden zoals goud en waardepapieren waren bij tal van Europese banken geparkeerd.

Juwelen

In 1985 beschreef Suzy Menckes, een Britse journaliste, in haar boek *The Royal Jewels*, de sieradencollectie van koningin Elizabeth, hoe ze aan die juwelen was gekomen en bij welke gelegenheid ze bepaalde juwelen droeg. Wat bleek? De Engelse koningin beschikte over Romanov-juwelen, die ze niet in haar bezit hoorde te hebben, omdat die juwelen ooit door tsaar Nicolaas II in bewaring waren gegeven bij de Bank of England. Er ging direct een telefoontje van Buckingham Palace naar de uitgever met de mededeling dat er wat storende fouten in het boek van Menckes stonden, waardoor het boek onmiddellijk uit de handel genomen moest worden.⁴ Het is duidelijk dat het Britse koningshuis en de Bank of England belang hadden bij de officiële versie van de executie in Jekatarinenburg. In deze situatie waren er geen nabestaanden meer die hun juwelen en banksaldi als rechtmatig eigendom konden claimen. De 'vermoorde'

Romanovs hebben zich uiteraard nooit plotseling in levenden lijve aan de wereld kunnen presenteren zonder het risico te lopen alsnog geliquideerd te worden.

Herbegravenis

De top van de Russisch-orthodoxe kerk bleek goed op de hoogte te zijn van wat zich in 1918 in Jekaterinenburg heeft afgespeeld. Ondanks de zware druk van patriarch Aleksii II, besloot de Russische regering onder leiding van Boris Jeltsin begin 1998 dat Nicolaas II en zijn vrouw op 17 juli 1998 bijgezet zouden worden in het familiegraf in de kathedraal van de Peter en Paulvesting in St. Petersburg. Bijna alle Romanovs sinds Peter de Grote, uitgezonderd Boris Godoenof (1551-1605), liggen in de kathedraal begraven. De patriarch was bij de herbegravenis van het keizerlijke echtpaar afwezig; hij wist dat de beenderen die in de kathedraal werden begraven niet die van de Romanovs waren. Wel was hij bereid een alternatieve uitvaartdienst te houden, waarbij ook familieleden van de tsaar aanwezig zijn geweest.⁵

Ex-tsaar

Maar hoe kun je bewijzen dat Nicolaas II als ex-tsaar, naamloos, met de nodige uiterlijke veranderingen, erin slaagde een nieuw leven op te bouwen? Het lijkt een hachelijke zaak om iemand op te sporen die niet gezien en niet gekend wil worden. Toch zijn er brieven, officiële teksten en andere documenten die als bewijs dienen voor Nicolaas' 'leven na de dood'. Handgeschreven brieven van de ex-tsaar aan zijn neef, de Duitse keizer, die zijn gedateerd ná 17 juli 1918, zijn teruggevonden. Grafologen hebben op basis van onderzoek geconcludeerd dat het handschrift van deze persoonlijke brieven identiek is aan dat van Nicolaas II.⁶ Een andere aanwijzing voor het voortbestaan van Nicolaas II staat in een briefwisseling tussen Mc Garry, een Amerikaanse handelsattaché en een vriend van hem, John Waldron, waarin Mc Garry zijn ontmoeting met de ex-tsaar en zijn echtgenote in Marseille in 1923 beschrijft.⁷ Nog een

THE TSAR LEGEND.

ANOTHER STORY OF ESCAPE.

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

TOKYO, Feb. 11 (Delayed).

I learn on trustworthy authority from Siberia that the Tsar is alive and a prisoner in the Kremlin, whither he was conveyed in the guise of a merchant, while his family, including the Tsaritsa, are interned in the monastery of Troitsko-Sergievsky, 40 miles from Moscow.

My informant states that the Emperor's death was elaborately staged at Ekaterinburg. The Tsar, and his family were disguised and conveyed thence by 16 Bolsheviks—five of them Orthodox Russians and 11 Jews. A rumour has been spread by the Bolsheviks that Lenin will transfer power only to the Monarch. This report recalls an article in *The Times* on August 21, in which Lenin was alleged to have promised the Cossacks that the time would come when the Bolsheviks would restore the Tsar to the throne when the bourgeoisie class dividing the Tsar from his people no longer existed.

'Grafologen hebben op basis van onderzoek geconcludeerd dat het handschrift van deze persoonlijke brieven identiek is aan dat van Nicolaas II'

voorbeeld: Sokolov, de (Wit) Russische rechercheur die kort na de vermeende executie ter plaatse onderzoek naar de moorden moest doen, schreef (in opdracht) twee rapporten: een voor de Engelse koning - met de ware toedracht van de executie - en een voor de rest van de wereld met de bevestiging van de executie.⁸ Het Britse maandblad *Royalty* verscheen in 1993 met een inleidend artikel waarin werd gesteld dat: '(...) an American researcher, dr. John Walsh, claims that the Bolsheviks executed only the servants, while the Romanovs were secretly transported abroad, where they lived a quiet life in some secret place. According to dr. Walsh, the British Royal Archives, as well as those of the Vatican and the Russian Government, can confirm that the execution never took place.⁹ Het wekt geen verwondering dat de aangekondigde artikelenreeks, waarin het een en ander toegelicht zou worden, nooit is verschenen. Verder is onomstotelijk vast komen te staan, en vanuit overheidswege in Groot-Brittannië bevestigd, dat aan het vredesverdrag van Brest-Litovsk (maart 1918) een geheime preambule was toegevoegd, waarin van Russische zijde een vrije uittocht voor de keizerlijke familie was toegezegd.¹⁰

Ex-tsaar Nicolaas II is in 1952 gestorven en heeft een eenvoudig graf in Wolsztyn (Polen).

Stof tot nadenken. Over tien jaar worden (alle?) documenten met betrekking tot de nu negentig jaar oude Romanov-zaak door het Amerikaanse *Foreign Office* vrijgegeven. Geïnteresseerde historici moeten nog even geduld hebben.

▽
The Times, 1 februari 1919. Er verschenen eind 1918 en begin 1919 regelmatig berichten in dag- en weekbladen waarin werd vermeld dat de keizerlijke familie in veiligheid was. De informatie was afkomstig uit verschillende betrouwbare bronnen, zoals het Vaticaan en het Deense koningshuis. Internationale afstemming van de censuur was kennelijk nog niet geregeld.

Summers & Mangold, ▽
p. 362-363.

Bokhanov, A., ▽
'Some adventurous Interpretations of a Tragedy', in: *Royalty*, Volume 12, no. 7, p. 4 - 5.

Richards, G., *The Rescue of the Romanovs*, p. 102; ▽
Richards, G., *The Hunt for the Czar*, p. 134-135.

▽
Ilya Repin, *Portret van tsaar Nicolaas II*, 1895, olieverf op doek. Staatsmuseum Hermitage St. Petersburg.

VASILI GROSSMAN,

LEVEN EN LOT

(Balans: Amsterdam 2008) 959 blz., € 45,-.

Grossman destilleert een heel tijdperk tot duizend bladzijden die je vaak de rillingen over je rug doen lopen. In dat opzicht is hij een nieuwe Tolstoj, maar vooral is hij een Tsjechov in de lankmoedige, vergevingsgezinde en invoelende wijze waarop hij zelfs de grootste schurken beschrijft. En dat maakt hem niet alleen tot een groot schrijver maar ook tot een groot mens.

Toen in de jaren negentig van de vorige eeuw *Leven en Lot* voor het eerst verscheen in het Westen, werd de vergelijking met *Oorlog en Vrede* al snel gemaakt. De meeste recensenten zullen dat waarschijnlijk bedoeld hebben als compliment. De vraag is maar of dat in de praktijk ook zo heeft gewerkt want welnu, die aan Tolstoj's meesterwerk zijn begonnen, raakten in de eerste hoofdstukken al verstrikt in de overstelpende hoeveelheid namen waarmee ze werden geconfronteerd. En de Russische gewoonte om eigenaam, vadersnaam en familienaam aan elkaar te koppelen, maakte het lezen er niet eenvoudiger op. Voor mijzelf gold dat ook. Al snel was ik het spoor volkomen bijster en ten einde raad ben ik maar, om het overzicht niet te verliezen, op een kladblaadje allerlei stambomen en andere verbanden gaan bijhouden. Het mocht niet baten. Na ongeveer honderd bladzijden heb ik de strijd opgegeven en behoort sindsdien tot de cultuurbarbaren die met het schaamrood op de kaken moeten toegeven dat zij het hoogtepunt uit de Russische

literatuur niet hebben gelezen.

Met *Leven en Lot*, waarin ook een stortvloed aan namen voorkomt, dreigde hetzelfde te gebeuren.

Maar dat pakte al snel anders uit. Hoe clichématig ook: het is een boek dat je na de eerste hoofdstukken niet meer kan laten liggen.

Hogeschool voor straatgevechten

Vasili Grossman zag meer van de Tweede Wereldoorlog dan welke schrijver dan ook, inclusief zulke coryfeeën als Gellhorn en Malaparte. Hij was in die tijd verslaggever voor de legerkrant *Krasnaja Zvezda* en maakte in die hoedanigheid de bijna-nederlaag van 1941 mee, de gedeeltelijke wederopstanding van het Rode Leger die daarop volgde en de verschrikkingen van het beleg van Stalingrad in de winter van 1941/42 ('de Hogeschool voor Straatgevechten'). Hij was getuige van de bevrijding van Treblinka, waar hij als eerste enkele overlevenden interviewde, zag de laatste aanval op Berlijn en heeft op de dag van overgave nog rondgescharreld in de Rijkskanselarij, waar hij enkele

persoonlijke stempels van Hitler ontveemde. Het waren ervaringen die hem bij het schrijven van zijn roman enorm van pas zijn gekomen. Maar dat gold nog meer voor de desillusies die hij in die jaren opdeed en die zijn vertrouwen in het Sovjetsysteem volkomen ondermijnden: het schaamteloze antisemitisme, de incompetentie van de legerleiding, het zinloze opofferen van duizenden soldatenlevens, het alomtegenwoordige verraad, de willekeurige partijterreur die in de strijd nog leek te verheugen, de misleiding van het volk door de media en alle andere zwarte kanten van het systeem die de historicus inmiddels wel bekend zijn.

Doci

Vandaar dat hij met de publicatie van zijn roman heeft gewacht tot 1960, dus tot de Doci. Maar dat mocht niet baten. De bakens waren weliswaar verzet maar dat betekende in zijn geval dat niet hij, maar juist zijn boek werd gearresteerd. Weliswaar had Chroesjtsjov in zijn destalinisatiedrede veel onrecht uit de stalinmijl

aan de orde gesteld, maar wat hij aan verschrikkingen en misdaden had laten liggen werd nu door Grossman uitgeserveerd, inclusief een haarscherpe en intelligente vergelijking tussen het nazi- en het Sovjetsysteem, die voor het laatste niet erg gunstig uitviel. Dat was te veel van het 'goede'. De KGB nam niet alleen het manuscript in beslag, maar ook het klad, de schema's en zelfs het typlint. Partij-ideoloog Socslov deelde Grossman mee dat het boek de eerste tweehonderd jaar niet zou worden gepubliceerd: 'Waarom zouden we jouw boek toevoegen aan de atombommen waarmee onze vijanden van plan zijn ons te bestoken?' (goedbeschouwd, al zal Soeslov het zo niet hebben bedoeld, een enorm compliment). Gelukkig was een kopie veilig ondergebracht bij een vriend. De bekende dissident Andrej Sacharov maakte er een microfilm van en vervolgens werd deze naar het buitenland gesmokkeld, zodat in 1985 de eerste vertaling, *post mortem* (Grossman overleed in 1964) kon verschijnen.

'Goedendag kameraad Strum'

Leven en Lot is een caleidoscopisch boek: het neemt je mee van het inferno van Stalingrad naar de rust van een natuurkundig laboratorium, van de honger en dorst in een trein op weg naar een Duits vernietigingskamp naar de relatieve luxe van het hoofdkwartier van veldmaarschalk Paulus of van de snijdende kou in een Siberisch werkkamp naar de operatiekamer van een militair ziekenhuis. En dan hebben we nog lang niet alle schouwtonelen gehad. Sommige van deze scènes hebben geen enkel verband met elkaar, maar wat ze verenigt is het

enorme verteltalent en literaire vermogen van de auteur. Het boek heeft geen centrale protagonist of het moest Viktor Strum zijn, een joods theoretisch natuurkundige (en alter ego van Grossman) en getrouwd met Ljoedmilla Sjaposnikova. In de loop van het verhaal wordt zijn moeder vermoord door de nazi's en Ljoedmilla's zoon uit een eerder huwelijk sterft in de strijd om Stalingrad. Strum verkeert in een bevriende kring van medefysici met wie hij wel eens al te openhartig discussieert over het Sovjetsysteem in het algemeen en de vraag wie onder hen provocateur of informant zou kunnen zijn in het bijzonder. Maar echte problemen krijgt hij pas door zijn joodse afkomst. Wanneer hij persoonlijk een theoretische doorbraak bereikt in het onderzoek naar het atoom, komt het gevaarlijke mengsel van afgunst en antisemitisme tot ontploffing. Hij wordt zijn baan uitgewerkt omdat zijn theorie 'te Talmoodisch' zou zijn en in strijd met de partijgeest'. Zijn levenswerk is vernietigd, zijn voorrechten verdwenen en zijn intiemste vrienden kennen hem opeens niet meer. Hij verkeert in diepten van ellende, om de psalmdichter te citeren, maar dan rinkelt de telefoon. 'Goedendag kameraad Strum!' Het is Stalin zelf die persoonlijk informeert naar zijn wetenschappelijk welzijn. Strums wereld komt op zijn kop te staan. Opeens is alles anders. Hij heeft meer vrienden dan ooit, wordt door zijn collega's met de meeste eegards ontvangen en partijbonzen nemen hun hoed voor hem af. Maar al snel beseft hij dat hij meer heeft verloren dan gewonnen: binnen de kortste keren is hij zijn morele en intellectuele integriteit kwijt. Niet bereid om alle herwonnen luxe

weer op te offeren tekent hij een antisemitische petitie. Het is een passage uit het boek die nagenoeg autobiografisch is en het maakt het morele zelfverraad van Strum maar

al te begrijpelijk. Het is een vernietigende beschrijving van de laatste troef die de totalitaire staat uitspeelt: het vernieuwen van iemands eigenwaarde door hem een snuifje succes te gunnen en het gevoel orbijs te horen. Iemand die wel zijn eer weet te redden is commissaris Krymov, een communistische hardliner van het eerste uur. Hij heeft meegevochten in de revolutie en tegen de Witte, vertoonde bijzonder heldhaftig gedrag, zowel in de chaotische maanden van 1941 als in de vuurlinie van Stalingrad, maar wordt toch gearresteerd. Dat is het begin van zijn onthutende zwerflood door het onmenselijke strafstelsel van de NKVD.

Grossman distilleert eigenlijk een heel tijdperk tot duizend bladzijden die je vaak de rillingen over je rug doen lopen – Duitse ingenieurs bijvoorbeeld die Eichman een kleine receptie aanbieden in een zojuiste afgebouwde gaskamer – en in dat opzicht is hij een nieuwe Tolstoj (maar zoals gezegd: ik ben geen kenner). Maar hij is een Tsjechov (en die ken ik wel) in de lankmoedige, vergevingsgezinde en invoelende wijze waarop hij zelfs de grootste schurken beschrijft. En dat maakt hem niet alleen tot een groot schrijver maar ook tot een groot mens. Dit boek moet gelezen worden!

VASIL GROSSMAN LEVEN & LOT

DEEFT VERBODEN

'Dit boek moet gelezen worden!'

Een nieuwe wereld

COMMERCIEËLE ONDERHANDELINGEN IN EEN POLITIEKE OMGEVING

'We kunnen het niet alleen, we moeten samenwerken. Een opmaat naar een nieuwe wereld, waar de westerse 'overheersing' een beetje wordt teruggedraaid en andere culturen met meer respect behandeld worden.' Deze woorden sprak president Obama tijdens het zestigjarige jubileum van de NAVO. Hiermee werd duidelijk dat het tijd wordt om na te denken over commerciële onderhandelingen met werelddelen waar onze westerse liberalisering geen invloed op heeft gehad.

Politici in westerse landen spreken vaak van onbetrouwbare Russische of Iraanse tegenpartijen, vooral als het om energiebelangen gaat. Dit zijn vaak politici zonder de nodige ervaring in het land, of politici die te weinig informatie hebben over de commerciële achtergrond van de problematiek. Kijk bijvoorbeeld eens naar de energiesector, waarbij veel landen geen natuurlijke hulpbronnen hebben, maar een aantal wel: *the have's and the have's not*. Aardgas is een mooi voorbeeld: je boort het in het ene land aan en je verkoopt het aan een ander land, waarbij het goedje door leidingen moet worden getransporteerd, door een aantal andere landen heen, waarover je verder geen zeggenschap hebt. Gasunie heeft bijvoorbeeld zes jaar lang moeten onderhandelen met haar Russische tegenhanger, voordat het Russische aardgas in Nederland aankwam. Momenteel is dit importcontract eigendom van Gas Terra BV, een geliberaliseerde Nederlandse import voor handel en verkoop van aardgas (Gasunie is de Nederlandse transporteerder, een natuurlijke monopolist binnen Nederlandse grenzen).

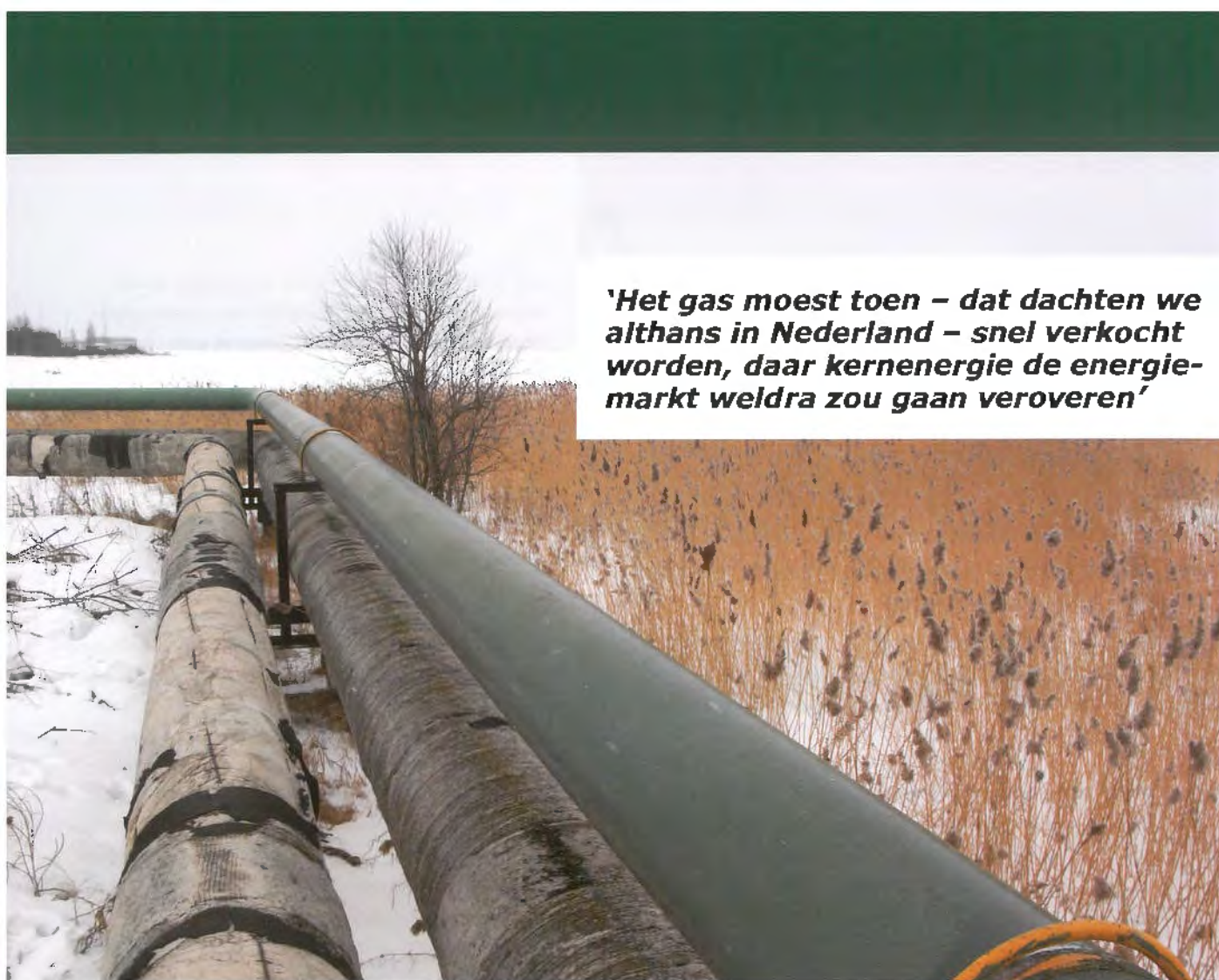
► De nieuwe fabriek van Gazprom op het eiland Sakhalin.

Het duurt lang, dat is zeker

Duidelijk is dat je met landen in de energiewereld een relatie moet hebben, zeker als energie buiten Europa moet worden aangekocht. Als je dan de landen die exporteren op een rij zet (Rusland, Iran, Nigeria of Algerije), is er bijna geen verschil in de opzet van commerciële

Geert Greving is hoofd public affairs van Gas Terra BV. In het recente verleden werkte hij nauw samen met Gazprom en energiespecialisten van de Russische regering.

'Het gas moest toen – dat dachten we althans in Nederland – snel verkocht worden, daar kernenergie de energiemarkt weldra zou gaan veroveren'

Gasleidingen in Siberië.

onderhandelingen. Energie is niet alleen in Nederland een zaak van commercie en nationale belangen. Nederland is tenslotte ook een soort OPEC-land. Laten we even een rode draad aanbrengen in hoe dit ongeveer gaat. Het eerste jaar is er een soort kennismaking tussen de onderlinge bedrijven en tussen de overheden. Als het om Algerije zou gaan: Sonatrach (hun nationale kampioen) met GasTerra en de Nederlandse overheid met de Algerijnse overheid, waarbij de Algerijnse Minister voor olie en gas ook de CEO is van Sonatrach: de cirkel is rond. Na het eerste jaar kan er misschien eens duidelijk gesproken worden over een soort raamwerk, in de business heet dit *head of agreement*. In het derde jaar is er dan misschien, als de relaties goed lopen en beide partijen iets willen, sprake van een conceptcontract: uitvoer van gas en import van gas in het ontvangende land. Na deze positie volgt er waarschijnlijk een traject van onderhandelingen over specifieke contractuele onderdelen, waarin het niet alleen om aardgas hoeft te gaan.

Politiek en aanverwante zaken

Toen een deel van het Nederlandse aardgas ongeveer veertig jaar geleden naar Italië werd verkocht, was er sprake van een relatie tussen beide overheden en een commerciële relatie tussen Gasunie en SNAM,

de Italiaanse energiekampioen. Het gas moest toen – dat dachten we althans in Nederland – snel verkocht worden, daar kernenergie de energiemarkt weldra zou gaan veroveren. Uiteindelijk werd het aardgas verkocht en beide staten kwamen overeen dat deze energieovereenkomst ook een basis was om uiteindelijk Italië in de NAVO te verwelkomen. Dat is misschien in de huidige situatie een niet voor te stellen combinatie, maar dat was toen een combinatie van urgentie. In de commerciële onderhandelingen vanuit de EU is het natuurlijk een geheel andere situatie als je met Katar of Koeweit onderhandelt, dan met een land als Rusland, met een omvangrijke militaire macht. Onderhandelingen zijn altijd situaties waarin het ene land een natuurlijk overwicht heeft en het andere niet, en om te denken dat je vanuit een westerse optiek meer in de melk te brokkelen hebt is geen handige aanpak.

Lange adem

Laten we nu eens een groot Duits energieconcern nemen, dat met prioriteit vloeibaar aardgas (LNG) wil aanvoeren uit Iran om tegenwicht te bieden aan de enorme Russische import. Duitsland importeert ongeveer veertig procent van haar Duitse aardgasbehoefte uit Rusland en wil gaarne een nieuwe LNG-terminal bouwen

'Na zes jaar onderhandelen kwam er een wat lullig briefje uit Iran'

Het commerciële hoofdkantoor van Gazprom in Surgut, Siberië.

in Willemshaven. Een terminal erbij in Iran, nog enkele schepen en een ontvangstterminal in Willemshaven komen al snel op een diepte-investering van rond de 10 miljard euro. Je bent echter snel vijf jaar aan het bouwen, voordat er überhaupt 1 kuub aardgas in Duitsland wordt aangevoerd. Niet vergeten moet worden dat je zo'n contract aangaat voor een lange termijn; voor 20 of zelfs 30 jaar. Tot op heden is het de Duitsers nog niet gelukt om enig aardgas in Iran aan te kopen. Tweemaal heeft men in een periode van drie jaar de eindstreep behaald van een conceptcontract (zes jaar onderweg). Beide perioden van onderhandeling werden uiteindelijk gevolgd door een ietwat lullig briefje, dat vanuit het Iraanse parlement werd geschreven. Het kwam erop neer dat de onderhandelingen met NIOC/NIGEC niet door geautoriseerde vertegenwoordigers waren uitgevoerd en daarmee behoorden de contractuele voorstellen tot het verleden. Is dit nu onbetrouwbaarheid?

Een nationale positie en onze behoefte

De nationale positie is als het om Iran-gas gaat een complexe. Export van energie brengt geld in het laatje, maar de bevolking moet eerst van energie worden voorzien. Een aspect van het Iraanse parlement is vaak ook dat ontvangende islamitische landen voor moeten gaan; men heeft voorkeur, dat is duidelijk. Daar lange termijnplanningen vaak niet eenvoudig zijn, ook niet in Iran, kunnen plots andere zaken opduiken, waardoor commerciële partijen terug gefloten worden om na te gaan denken over andere mogelijkheden. Om het NAVO-lidmaatschap van Italië te laten afhangen, of om het te koppelen aan de uitvoer van Nederlands aardgas, is ook een goed voorbeeld van een complexe vraagstelling. Onze Europese energiebehoefte is meer en meer een beleid van import omdat onze eigen hulpbronnen

snel achteruit lopen. Dit maakt onze positie minder eenvoudig en onze afhankelijkheid van anderen groter. Het is misschien typisch Duits, maar ze gaan voor een derde keer in de aanval als het om mogelijke Iraanse LNG-import gaat naar Duitsland, vergelijkbaar met hun voetbalmentaliteit.

Ervaring met Rusland

Als het om GasTerra's ervaring gaat met het Russische bedrijf Gazprom en in het bijzonder GazpromExport, het onderdeel van Gazprom dat gas aan het buitenland mag verkopen, is deze eenvoudig, simpel en vooral rechtlijnig. Het heeft even wat tijd gekost, dat klopt. Er is eerst een relatie met het omvangrijke Gazprom gelegd (meer dan 300.000 medewerkers), naast een relatie op overheidsniveau, met een directe ondersteuning vanuit het bedrijfsleven. Ook voor de Russen geldt dat een relatie op zich niet interessant is: voor wat hoort wat en praatjes vullen geen gaatjes. Met zo'n spelletje ben je toch al snel een drie jaar bezig en dan is het een kwestie van volhouden en volharden. Vooral deze laatste dimensie is voor ons als westerlingen een vervelende. Wisselen van baan is goed voor ons, maar is de doodsteek voor een relatie als het gaat om landen als Iran, Algerije of Rusland. Er wordt geconcludeerd dat de relatie niet hoog in het vaandel stond, daar men een ander op de file zet: 'we worden afgescheept'. De indruk kan ook simpel worden gewekt dat het elders beter is of goedkoper, dus is het antwoord op voorhand in Rusland: *wait and see*.

Tussenpersonen

Als men voor het eerst binnenkomt is de verleiding groot om in zee te gaan met tussenpersonen. Mensen bieden hun persoonlijke contacten aan en willen bemiddelen, waardoor de klus sneller geregeld kan worden. Het kost je bakken geld en het levert vaak de verkeerde ingang op. Meestal zijn de tussenpersonen uitgerangeerd en trachten ze bij te verdienen, of zijn ze al in dienst bij een bedrijf en trachten op slinkse wijze nog even een extra stuiver te pakken. Ook grote bedrijven zijn soms erg gevoelig voor *shortcuts* en kostenbesparing, daar de tijd dringt en tijd *manpower* is en dus veel geld kost. Een goed voorbeeld van een fout van zo'n groot bedrijf was Statoil, het grootste energiebedrijf van Noorwegen en hun voorgenomen relatie met Iran. Uiteindelijk was het achteraf een foute insteek, waren ze veel geld kwijt en hadden ook nog een boete op zak voor 'omkoping'.

Groot zijn en van goede huize komen

Met een energierelatie kom je misschien uiteindelijk in de situatie, na jaren van onderhandelingen, van een

contractuele ondertekening zoals bij Gasunie toen en Gazprom-export nu. Het contract is getekend en men houdt zich er netjes aan. Het Russische commerciële contract is afgesloten onder toezicht oog van de Russische regering en de regering rekent op export-inkomsten, waarbij direct ook de commerciële ruimte aan Russische zijde beperkt wordt. In dit kader even iets meer of even iets minder gas, roept direct uitleg van Russische zijde op en bij een slecht antwoord is men doordrongen van het feit dat Siberië niet ver weg ligt. In onze westerse commerciële omgeving zijn vrijheden groter en zouden ze voor een snellere heroptimalisatie zorgen, hetgeen aan Russische zijde alleen maar wordt uitgelegd als iets wat op voorhand niet goed doordacht was. Politici hebben het vaak in het kader van Rusland over 'kranen dichtdraaien', alsof dit een eenvoudige daad zou zijn. Het tegenovergestelde ervaren we met de Russen; geld is essentieel om Dmitri Medvedev veilig de straat over te laten steken in Moskou, en het stopzetten van inkomsten is een linke optie. Zoals bekend heeft Nederland ooit Duitsland voorgehouden dat de gaskraan dichtgedraaid zou worden, tenzij de Duitsers snel even een prijsverhoging accepteerden. Dit was een onhandige commerciële insteek, omdat het altijd tot negatieve beeldvorming leidt en bovendien tot commerciële uitstraling, waardoor het te verkopen goedje eigenlijk goedkoper moet worden, daar de zekerheid van levering op het spel staat. Als geen ander weten de Russen waar het over gaat.

Politieke kronkels

Als we nu zelf even kijken naar het Nederlandse energiedossier van het splitsen van energiebedrijven, zoals NUON en Essent. Ministers Jorritsma en later Brinkhorst zijn ermee begonnen. De kranten hebben er vol van gestaan en de ingezette lobbies over en weer waren publiekelijk toegankelijk. Dit is een goed voorbeeld van politieke 'kronkels' die je het best kunt vergelijken met de Iraanse overwegingen om wel of niet aan een niet-islamitisch land energie te verkopen. Het duurt lang en er zijn veel valkuilen. Energie is nu eenmaal een politieke zaak en pure commerciële onderhandelingen zijn moeizaam, aangezien het politieke klimaat goed gepositioneerd moet worden, zodat een concrete deal afgesloten kan worden. Ervaring en inzicht in beide landen en ten slotte het wel of niet mogelijk maken van een commerciële deal zijn belangrijke rationele aspecten. De praktijk is *leading* en theoretische en wetenschappelijke opstellingen zijn een leuke bijzaak, die helpen om tot een concrete deal te komen.

Samenwerking

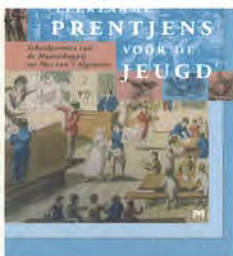
Obama heeft het tijdens de NAVO-top goed neergezet: samenwerking, één land kan het niet regelen. Onze westerse opvatting is niet maatgevend, zeker niet buiten Europa, laat staan in de richting van landen met enorme hoeveelheden fossiele brandstoffen: Rusland en Iran. Samenwerking en wederzijds respect is een essentieel onderdeel van een relatie en nodig om te komen tot een energiecontract. De stelling zou kunnen zijn dat we minder energie moeten gebruiken en daarmee onze afhankelijkheid terugbrengen. Ik ben het daar volledig mee eens aangezien fossiele

'Geld is essentieel om Dmitri Medvedev veilig de straat over te laten steken in Moskou'

brandstof uiteindelijk eindig is, dus laten we er zuinig mee omspringen. Op termijn, over 50 jaar, zal Europa afhankelijk worden van drinkwater; onze eigen voorraad wordt kleiner en import van drinkwater wordt een punt van zorg. Het wordt warmer en daarmee wordt onze behoefte ook vele malen groter. Dat is goed nieuws voor Heineken, maar onze voorraadschuur ligt in Rusland. Samenwerking met respectvolle invulling is een manier van opereren. Dat leer je niet, daar moet je aanleg voor hebben. Obama is hier kennelijk voor in de wieg gelegd, een nieuwe wereldrelatie ligt aan onze voeten. Dnbetrouwbaarheid is niet aan de orde, dat was het ook niet, maar wel de wijze waarop we met elkaar omsprongen. Verschillen zijn er en zullen er ook in de toekomst zijn. Respectvol opereren is een belangrijke dimensie en commerciële onderhandelingen die over de Europese grenzen heengaan zijn een kunst.

Jaarlijks overleg tussen afgevaardigden van de EU en de Russische federatie. Bij dit overleg zitten zowel politici als ondernemers in de energiesector. Rechts aan tafel Poetin en Barroso.

BOEKEN

Hans Pols

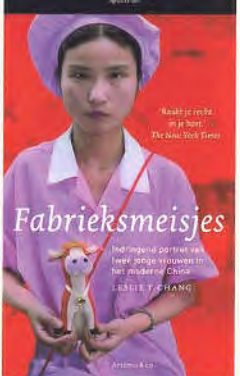
Twee jonge vrouwen, de zestienjarige Min en de twintigjarige Chunming, hebben hun familie op het platteland achtergelaten in ruil voor een anoniem bestaan als fabrieksmeisje in de industriestad Dongguan in Zuidoost-China. Het spraakmakende boek over het moderne China. Leslie T. Chang, **Fabrieksmeisjes**. Artemis & co, € 19,95.

Charles Darwin is de beroemdste bioloog aller tijden. 200 jaar geleden werd hij geboren. 50 jaar later publiceerde hij zijn evolutieleer, die de wetenschap en de wereld op zijn kop zette. Marc van Roosmalen, **Darwin in een notendop**. (Bijna) alles wat je altijd wilde weten. Bert Bakker, € 9,95.

Alle zestig schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen waarmee deugdzaamheid en kennis bevorderd moesten worden. Met een uitgebreide toelichting op de geschiedenis, het ontstaan en de ontwikkeling van de Nederlandse schoolprenten. Jo 'tHijssen, **'Leerzaame prentjens voor de Jeugd'. Schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen**. Matrijs, € 29,95.

Voor de steunpilaren van Napoleons keizerrijk kwam na de ineenstorting van het Franse gezag geen afrekening. De nieuwe koning Willem I benoemde de ervaren Napoleontische bestuurders op hoge posten. De rol van deze politiek opportunisten of pragmatici bij de vestiging van de Restauratiemonarchie is tot op heden nog niet beschreven. Matthijs Lok, **Windvanen. Napoleontische**

bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820).

Bert Bakker, € 29,90.

De geschiedenis van het Haagse stadsdeel 'Noordelijke Scheveningen', het Belgisch Park, is even onontgonnen als de Oostduinen waarin het geworteld is. Dit stadsdeel tussen bad en stad had van meet af aan een grote aantrekkingskracht op toeristen, maar was evenzeer een gewilde verblijfsplaats voor welgestelden en kunstenaars. Paul Crefcoeur en Jan van Pesch, **125 jaar Belgisch Park. De ontwikkeling van 'Nieuw Scheveningen'. Wonen tussen bad en stad**.

Aprilis, € 39,00.

Propaganda uit de Tweede Wereldoorlog, van de NSB, de bezetter, de illegaliteit en de geallieerden, zoals die in de oorlog in Deventer zichtbaar was in affiches en vlugschriften.

Ester Smit en Dinand Webbink, **De propagandaoorlog. Oorlogsaffiches en verzetsdrukwerk 1940-1945 uit de collectie van stadsarchief en Atheneumbibliotheek**.

Deventer Stadsarchief en Atheneumbibliotheek, € 15,00.

Van een van de meest prominente onderzoekers van het Derde Rijk en Hitler, een studie over de vernietiging van het Joodse volk aan de hand van drie thema's: Hitler en de Endlösung, de opvattingen van de Duitse bevolking over de positie van de Joden in nazi-Duitsland en de Holocaust in de geschiedschrijving. Ian Kershaw, **Hitler, de Duitsers en de Holocaust**. Spectrum, € 39,95.

In het derde en laatste deel van de allesomvattende trilogie **Het Derde Rijk** beschrijft Richard J. Evans de geschiedenis van Duitsland en het nazisme vanaf de Poolse invasie op 1 september tot de capitulatie in Europa op 8 mei 1945. **Oorlog**. Spectrum, € 49,95.

Dankbaar object voor spot in Engelse oorlogsfilm: Rijksmaarschalk van het Derde Rijk en de officiële plaatsvervanger van Hitler. Man met vele gezichten: charmant, verwaand, sluw en wreed. Populairder dan alle andere nazi-leiders. Van de bekende Duitse historicus Guido Knopp, **Göring. De biografie**. Mantau, € 19,95.

Al in 1933 verschenen in Duitsland de eerste elitescholen. De leerlingen zijn voorbestemd om de voorhoede van het Derde Rijk te worden. Volgens de nazi's mochten alleen de besten heersen, de rest van de bevolking moesten werken en gehoorzamen. Tijdens de Bezetting krijgt Nederland ook twee van zulke scholen: een voor jongens in Valkenburg en een voor meisjes in Heythuysen. De geschiedenis van deze scholen en de lotgevallen van de leerlingen tijdens en na de oorlog worden door Paul van der Steen beschreven. **Keurkinderen. Hitlers Elitescholen in Nederland**. Balans, € 18,95.

Een onderzoek naar de vraag hoe in het naoorlogse Nederland werd omgegaan met schuld van en boete voor de kinderen van 'foute' Nederlanders. De toenmalige opvattingen over opvoeding, gezin en man-vrouwverhoudingen worden erin weerspiegeld. Ismee Tames, **Besmette jeugd. De kinderen**

van NSB'ers na de oorlog.
Balans, € 17,95.

Tijdens de Duitse bezetting van Nederland heeft Han van Meege-
ren een fortuin gemaakt met het
vervalsen van 'verloren' Vermeers.
Kunstverzamelaars, musea en critici
waren blind voor de fouten die
de werken bevatten en betaalden
miljoenen om een 'echte' Vermeer
aan te kopen. Edward Dolnick, **De
vervalser. Het waargebeurde
verhaal van Han van Meege-
ren, de grootste kunstverval-
ser van de twintigste eeuw.**
Bert Bakker, € 24,95.

In 1800 telde Nederland twee
miljoen inwoners. Zij werkten in
traditionele beroepen en vonden de
zin van hun bestaan in de gods-
dienst. Tegenwoordig is het dringen
met zestien miljoen Nederlanders
op nagenoeg hetzelfde opper-
vlakke. Achter deze demografische
gegevens gaan processen schuil van

emancipatie, migratie en vergrij-
zing. Theo van Engelen, **Van
2 naar 16 miljoen mensen.
Demografie van Nederland,
1800-nu.**

Boom, € 24,50.

Rond het midden van de achttiende
eeuw hield een Amsterdamse amb-
tenaar veertig jaar lang een kroniek
bij van het leven in zijn woonplaats.
Machiel Bosman, **De polsslag
van de stad. De Amsterdamse
stadskroniek van Jacob Bicker
Raije (1732-1772).**

Athenenim-Polak/Van Gennepe,
€ 18,50.

Verschiede aspecten van de
naoorlogse herinneringscultuur in
Nederland onder de loep genomen
en in een internationaal perspec-
tief geplaatst: herdenkingsrituelen,
onderwijs en educatie, plaatsen van
herinnering. Frank van Vree en Rob
van der Laarse, **De dynamiek
van de herinnering. Nederland**

en de Tweede Wereldoorlog in
een internationale context.

Prometheus, € 24,95.

Bijna alle steden die wij tegenwoor-
dig kennen zijn tussen de elfde en
de vijftiende eeuw ontstaan. Een
keur aan specialisten probeert een
handzaam overzicht te geven van
die eerste stedelijke geschiedenis in
ons land. Reinout Rutte en Hildo
van Engen, **Stadswording in de
Nederlanden. Op zoek naar
overzicht.**

Verloren, € 17,00.

Beelden van de Romeinse keizers
waren overal te zien in de antieke
wereld. Met name portretsculp-
tuur was een geijkt middel om het
gezag van de heerser nit te drukken
naar alle lagen van de samenleving.
Louis van den Hengel, **Imago.**

**Romeinse keizerbeelden en de
belichaming van gender.**

Verloren, € 55,00.

Hoe kijkt onze samenleving tegen
de middeleeuwen aan? Een thema-
nummer van **Madoc. Tijdschrift
over de middeleeuwen.**

Verloren, los nummer € 8,00.

Een eenvoudig boerenmeisje werd
vanaf haar dertiende jaar gecon-
fronteerd met 'verschijningen' en
'stemmen', die haar aansporen
een einde te maken aan de van
de Franse troon. Guus Pikkemaat,
**Jeanne d'Arc. De maagd van
Orléans.**

Aspekt, € 19,95.

Het boek met de foto's die Cas
Oorthuys in de oorlogswinter met
zijn verborgen camera maakte,
opnieuw uitgegeven. **Het laatste
jaar 1944-1945.**

Contact, € 24,95.

Posters, pamfletten en progressieve kunstenaars

PROPAGANDA IN DE SOVJET-UNIE

Lenin's aankomst in Sint-Petersburg, 3 april 1917. Affiche uit een serie over het leven van Lenin uit ongeveer 1960. Collectie T156.

"En, hoe staat het met de socialistische wedijver?" vroeg Abartsjoek. "Werkt het volk goed mee?"
"We boeken vooruitgang. De steenkool is nodig voor de oorlog, dat begrijpt iedereen. Vandaag kregen we de affiches binnen van de afdeling cultuur en opvoeding: 'Laten we het vaderland helpen met onze stootarbeid!'"
Vasili Grossman, *Leven en lot* (Amsterdam 2007), p.171.

Het affiche had in 1917 al een lange geschiedenis achter zich. In de negentiende eeuw had het zich ontwikkeld van een simpel aanplakbiljet met slechts een enkele tekst tot een kleurige en aantrekkelijke blikvanger die vooral in de reclame veelvuldig werd gebruikt. Kunstenaars als Jules Chéret en Henri de Toulouse-Lautrec hebben een beeld geschapen van *la belle époque* dat ons nog altijd voor ogen zweeft als we aan deze tijd denken.

In de periode van de Sovjet-Unie stonden vrijwel alle kunstuitingen onder controle van de staat. Er was nauwelijks ruimte voor kunstenaars om nieuwe richtingen in te slaan. Toch hebben Sovjetkunstenaars zich op het gebied van propaganda-affiches niet volledig aan banden laten leggen.

Ook het tsaristische Rusland maakte deel uit van die wereld, zij het dat de ontwikkelingen achterliepen vergeleken met die in West-Europa. Rusland was een overwegend agrarische maatschappij en de grote massa boeren was analfabeet. Datzelfde gold voor de relatief kleine arbeidersklasse in de grote steden. Tijdens de revolutie van 1905 zien we de eerste vingeroefeningen van affichekunstenaars die na 1917 furore maakten. Bekende ontwerpers als D. Moor en V. Deni begonnen toen hun carrière. De hervormingen die in 1905 waren afgedwongen, werden na 1907 systematisch tegengewerkt. Het bedrijven van politiek en propaganda in het autocratische Rusland was illegaal. Politieke affiches drukken, verspreiden en ophangen was nauwelijks mogelijk. Veel politieke oppositie bevond zich buiten Rusland, Lenin bijvoorbeeld verbleef tot 1917 in Genève.

Huub Sanders is vakreferent voor beeld- en geluidmateriaal van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam.

Oorlog en revolutie

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog deed een golf van patriotisme over Rusland gaan. Voor het affiche betekende dat twee nieuwe onderwerpen: het oproepen van landgenoten om de gewonde soldaten te helpen en het dringende verzoek de staat geld te lenen om de oorlog te kunnen blijven financieren. Maar voor Rusland verliep de oorlog desastreus en dat gooide olie op het al lang smeulende vuur van de bestaande onvrede. In februari 1917 werd de laatste Romanov-tsaar van zijn troon gezet en leek Rusland onder Kerenski de overgang te gaan maken naar een democratisch constitutioneel systeem. Deze omwenteling had echter een proces in gang gezet dat niet meer te stoppen was. De nieuwe regering kreeg niet de kans haar macht te consolideren.

'Een belangrijke groep progressieve kunstenaars schaarde zich achter het regime'

In april keerde Lenin terug uit ballingschap in Sint-Petersburg. Aangekomen op het Finlandstation sprak hij de samengestroomde menigte toe. Althans, zo wilde de Sovjethistoriografie het. Het is een scène die ook door affichekunstenaars eindeloos is herhaald. Het is geworden tot het begin van de grote omwenteling. Die grote omwenteling, de Oktoberrevolutie, is ook later als een grote spontane massabeweging geconstrueerd. Bij de gebeurtenis zelf, die meer weg had van een staatsgreep, waren niet veel mensen betrokken. De gebeurtenis is zeker niet aangekondigd per affiche! Voor de verkiezingen van de Constitutionele Vergadering, die van twaalf tot negentien november 1917 gehouden werd, zijn wel affiches gebruikt. Eigenlijk was dat de laatste keer dat er een verkiezingscampagne is gevoerd in Rusland met meerdere partijen, tot na de val van het communisme in 1991 weer gewone verkiezingen konden plaatsvinden.

Agitprop

De bolsjewieken die na de Oktoberrevolutie stapsgewijs meer macht kregen, hadden een goed ontwikkeld gevoel voor agitatie en propaganda, kortweg: agitprop. Tegelijkertijd waren er veel kunstenaars die graag hun talenten in dienst wilden stellen van de revolutie. Al in november 1917 richtten de bolsjewieken een uitgeverij op, het latere Gosizdat, dat tijdens de burgeroorlog veel posters en pamfletten heeft uitgegeven.

Affiches werden in allerlei campagnes gebruikt. Alfabetisering stond hoog op de prioriteitenlijst van de

Campanje voor alfabetisering. Moskou: Gosizdat, 1920. Collectie IISG.

Ontwerp van Vladimir Majakovski uit 1920. Affiche uit een serie over 'het dorpscomité', 1920. Collectie IISG.

communisten en daaraan is een aantal bekende posters gewijd.

In de burgeroorlog die na de machtsovername uitbrak, gebruikten de bolsjewieken 'agitatie treinen'. Op deze manier werden grote delen van het land bereikbaar. De wagons waren ingericht als tentoonstellingsruimten vol met affiches om de politieke ideeën over te brengen. Sommige treinen hadden een bibliotheek, een enkele zelfs toneel- en filmfaciliteiten. De ruim tien jaar na de revolutie, de periode van burgeroorlog, NEP, collectivisatie tot aan het eerste vijfjarenplan in 1928, laten een land zien dat steeds vaster in de greep van een totalitaire ideologie raakt en waar tegenstanders van de communisten al snel in kampen verdwenen of geliquideerd werden. Tegelijkertijd schaarde zich een belangrijke groep van progressieve kunstenaars achter het regime.

△
Ontwerp van Gustav Klutsis uit 1932.
Op het affiche een
ontast van Stalin:
‘Aan het eind van het
vijfjarenplan dient
de collectivisatie
compleet te zijn!’

▷
Ontwerp van N. Denisov en N. Vatolina.
Affiche uit 1941 met
de leus: ‘Meer graan
voor het front en het
thuisfront! Oogst
zeveel als je kunt!’

De meest bijzondere vormen van affichekunst, die al vroeg na de revolutie ontstonden, waren de series van ROSTA. ROSTA was de naam van het Russische Telegraafagentschap en de initiatiefnemer was de kunstenaar M. Cheremnykh. In de lege etalages van deze organisatie werden affiches getoond die, vergelijkbaar met een beeldverhaal, de massa direct en begrijpelijk moest aanspreken. Om geen tijd te verliezen werden ze niet gedrukt, maar met behulp van sjablonen gereproduceerd (in Moskou) of zelfs met de hand vermenigvuldigd (in Sint-Petersburg). Het beeldverhaal werd ook direct op stoepen of schuttingen aangebracht. In de provincie maakte men kleine ROSTA-posters die in vitrines pasten, zoals in Nederland vroeger wel voor de kantoren van de grote kranten hingen. De naam ‘OKNA ROSTA’ (Rosta vensters) verwijst hier ook naar. Zonder twijfel was Vladimir Majakovski de belangrijkste kunstenaar die de ROSTA-series tot een groot succes maakte. De ROSTA-affiches staan in een lange Russische traditie,

die van de ‘Lubok’. Al in de zeventiende eeuw werden er prenten gemaakt voor de boeren rond de folkloristische verhalen. Deze traditie was nooit verloren gegaan. In combinatie met nieuwe kunststromingen en de revolutie ontstond in de Sovjet-Unie in een oogwenk een nieuwe en unieke affichekunstvorm.

Fotomontage

Een andere beeldbepalende stijl was die van de fotomontage. Deze techniek, die zijn oorsprong vond rond 1910, werd bij de Russische constructivisten het centrale element van hun kunst. Het was bij uitstek de vorm die uiting gaf aan het moderne, revolutionaire gevoel dat hoorde bij industrialisatie, elektrificatie en collectivisatie. De kunstenaars die in deze omgeving werkten, behoorden bij het InKuK (Institut Khudozhestvennoi Kul’tury, wat betekent: Instituut voor Kunstzinnige Cultuur) dat in 1920 in Moskou was opgericht. De voorzitter hiervan was K. Malevich en tot de leden

behoorden illustere namen als Kandinski, Lisitski, Klut-
sis en Rodchenko.

Deze kunstenaars en de posters die ze ontwierpen
vonden ook veel bijval in de progressieve kunstkringen
in West-Europa. In mei 1922 werden voor het eerst af-
fiches uit de Sovjet-Unie in het Westen tentoongesteld.
Dat was in Florence, vijf maanden voor Mussolini's Mars
naar Rome. Later volgden het Amsterdamse Stedelijk
Museum (Eerste Russische kunsttentoonstelling 1923),
Parijs (1925) en Berlijn (1927). Zolang de maatschap-
pelijke doelstellingen overeenkwamen met die van de
communistiche partij en de totalitaire dictatuur nog
niet was gevestigd, werden posters gemaakt waarop de
beeldtaal van de avantgarde zichtbaar was. Wel oefende
de communistiche partij geleidelijk meer invloed uit:
kunstenaars werden in organisaties ondergebracht en de
pers in al zijn geledingen werd scherper gecontroleerd.

Rond 1930

De politisering van de kunst was in brede kringen van
afficheontwerpers een gewenste ontwikkeling. Het
affiche was namelijk het beste middel om de massa
met kunst in contact te brengen, de kunstenaar uit
zijn elitaire kleinburgerlijke isolement te verlossen en
ook van hem een revolutionaire arbeider te maken. De

'Fotomontage was bij uitstek de vorm die uiting gaf aan het moderne, revolutionaire gevoel dat hoorde bij industrialisatie, elektrificatie en collectivisatie'

ontwerper moest van het atelier naar de fabriek. Deze
ideeën leefden het meest tijdens het eerste vijfjaren-
plan (1928-1932). Ook de kunstzinnige productie moest
gebeuren volgens datzelfde vijfjarenplan. De affiches die
zijn ontworpen door Gustav Klutskis zijn beeldbepalend
voor die tijd. Zijn leven staat model voor de tragische
ontwikkeling van kunstenaars in de Sovjet-Unie in
periode rond 1930.

Klutskis werd opgeleid als beeldend kunstenaar in Sint-
Petersburg van 1915 tot 1917. Tijdens de Oktoberrevolu-
tie vocht hij in het Negende Regiment van Letse Rode
Infanteristen dat het Smol'nyi (het hoofdkwartier van
de bolsjewieken in Sint-Petersburg) tegen de antibol-
sjewistische aanvallen verdedigde. In 1919 ontwierp hij
werk voor zijn regiment. Later studeerde hij bij Malevich
in Moskou. Lid van de communistiche partij werd hij in
1920; Klutskis was een vurige aanhanger van het com-
munisme en een grote bewonderaar van Stalin. In 1930
heeft hij nog geëxposeerd op de tentoonstelling 'Foto-
montage' in Berlijn. Hij kon zich handhaven tot 1938.
Op 17 januari van dat jaar werd hij gearresteerd op

LITERATUUR

Leah Dickermann (ed.), **Building the collective: Soviet graphic
design 1917-1937: selections from the Merrill C. Bergman col-
lection** (New York, N.Y.: Princeton Architectural Press, 1996) 186 p.

Igor Golomstock, **Totalitarian art in the Soviet Union, the Third
Reich, fascist Italy and the People's Republic of China** (London:
Collins Harvill, 1990) 416 p.

Wim van Krimpen en Frans Peterse, **Gustavs Klucis (1895-1938),
(Den Haag, Gemeentemuseum, 2008) 121 p.**

Maria Lafant, **Soviet posters. The Sergio Grigorlan collection**
(München: Prestel, 2007).

Klaus Waschik en Nina Baburina, **Werben für die Utopie: Russische
Plakatkunst des 20. Jahrhunderts** (Bietigheim-Bissingen: Tertium,
2003) 415 p.

beschuldiging van lidmaatschap van een rechtse Letse
organisatie en snel daarna, in februari, geëxecuteerd.

Sociaal-realisme

Vanaf 1930 maakte de Sovjetkunst en het posterontwerp
de omslag naar het sociaal-realisme, een term die voor
het eerst opdook in 1932. Meer en meer werden de on-
derwerpen en de verbeelding ervan in de verschillende

kunstdisciplines op een lijn gebracht. Stoere arbeiders,
optimistische vrouwen en blijde kinderen die speelden
en leerden werden steeds vaker afgebeeld. Het schiep
een droomwereld die lang standhield onder invloed van
angst, intimidatie en door geloof tegen beter weten in.
Daarmee zijn we terug bij het citaat aan het begin van
dit artikel. Het communistiche ideaal was zo sterk, dat
zelfs in Stalins kampen de gevangenen hem trouw ble-
ven. Het geciteerde gesprekje liet Grossman plaatsvin-
den in een van de werkkampen in de Kolyma in 1942.
Al bestond het publiek uit rechteloze, hongerende en
uitgemergelde gevangenen, de affiches schroomden niet
ook hen op te roepen hun plicht voor het socialistische
vaderland te doen.

WEBSITES

www.iisg.nl/exhibitions/chairman

[www.internationalposter.com/country-primers/
soviet-posters.aspx](http://www.internationalposter.com/country-primers/soviet-posters.aspx)

Nieuw

Aspecten van Rechtsstaat & Democratie

Aspecten van Rechtsstaat & Democratie is een nieuwe Schooltv-serie voor het vak geschiedenis in de bovenbouw havo/vwo. Aspecten van Rechtsstaat & Democratie bestaat uit drie afleveringen die aansluiten bij de bestaande examenkaternen over het schoolexamenonderwerp Geschiedenis van de Rechtsstaat en van de Parlementaire Democratie. De serie, gepresenteerd door Peter Faber, verlevendigt het onderwerp en is zeer geschikt als aanvullende lesstof.

Bij de serie horen een dvd, infoblokken voor leerlingen op Eigenwijzer.nl en enkele clips in de Schooltv-beeldbank.

- Drie afleveringen van 15 minuten, eenvoudig in te passen in uw lessen
- Sluit aan bij de examenkaternen van de verschillende lesmethodes geschiedenis
- Aangevuld met interactief online materiaal

Ook verkrijgbaar op dvd!

Aspecten van Rechtsstaat & Democratie is na uitzending van de afleveringen ook verkrijgbaar op dvd, voor € 32,50.

Bestellen?

Ga naar www.schooltv.nl/bestellen

Uitzenddata op Nederland 2 > donderdag 10, 17 en 24 september 2009 van 10.45 - 11.00 uur

Aan het Russische Hof

KEIZERLIJKE PRACHT EN PRAAL AAN DE AMSTEL

Sinds eind juni is de Hermitage Amsterdam in het geheel verbouwde en gerenoveerde Amstelhof heropend voor het publiek. Het zeventiende-eeuwse gebouw veranderde in twee jaar van een verpleeghuis in een spectaculair multifunctioneel museum. De tentoonstelling 'Aan het Russische Hof. Paleis en protocol in de negentiende eeuw' belooft een waardig openingsfestijn te worden.

▽
Mihály Zichy, Bal in de Concertzaal van het Winterpaleis tijdens een staatsbezoek van Nasr ed-Din, sjah van Perzië, mei 1873.

De negentiende eeuw, de periode waarover de tentoonstelling gaat met een uitloop tot de Russische Revolutie in 1917, kende zes tsaren, van wie slechts een enkele grote bekendheid heeft gekregen. Paul I (1754-1801, tsaar vanaf 1796) werd door zijn moeder Catharina de Grote buiten de staatszaken gehouden, waardoor

hij zich miskend voelde. Direct na zijn troonsbestijging leek hij mild en grootmoedig, maar hij nam toch een aantal maatregelen om het beleid van zijn moeder ongedaan te maken. Ook stelde hij een strenge orde van opvolging in. Daarmee kwam een einde aan de willekeur van het 'Reglement van Opvolging' van Peter de Grote,

waarin stond vastgelegd dat de heerser zelf een erfgenaam mocht aanwijzen. Nu werd de opvolger in principe de oudste zoon van de heersende tsaar. Een aanslag maakte een einde aan zijn leven. Alexander I (1777-1825, tsaar vanaf 1801) volgde zijn vader op. Hij is vooral bekend geworden door de introductie van de

Maskeradekostuum van grootvorstin Xenia Alexandrovna, 1903. Zijden jurk met stroken goudbrokaat, versierd met zilveren koord en kunstparels; schouderstukken van brokaat met borduursel en kunstparels.

Gedekte tafel met een servies van de Koninklijke Porseleinfabriek, Berlijn, dat keizer Wilhelm II aan tsaar Nicolaas II schonk in 1894.

empirestijl in Rusland; een overblijfsel van een kortstondige vriendschap met Napoleon. De jongere broer van Alexander I, Nicolaas I (1796-1855, tsaar vanaf 1825) volgde zijn broer op. Hij was militair in hart en nieren en een expert op het gebied van exercitie en techniek. Bovendien beschikte hij over aanzienlijke artistieke talenten en breidde hij de kunstcollectie van de Romanovs behoorlijk uit. Meteen na zijn troonopvolging in 1825 werd

vormingen: afschaffing van de lijfeigenschap, verbetering van het onderwijs en stichting van enkele universiteiten. Zijn liberale en hervormende politiek leverde niet uitsluitend instemming op bij de bevolking. Verschillende aanslagen werden op hem gepleegd, de zesde was succesvol.

Door de onverwachte dood van zijn vader was Alexander III (1845-1894, tsaar vanaf 1881) onvoldoende voorbereid op zijn taak, ook al omdat zijn oudere broer Nicolaj, de oorspronkelijke troonopvolger, aan tuberculose was overleden. Alexander III volgde een streng conservatieve koers. De laatste Romanov-tsaar Nicolaas II (1868-1918, tsaar vanaf 1894) zag zijn machtige keizerrijk incenzakken tot een militaire, economische en sociale chaos. In zijn politieke beleid was hij even star als zijn vader. Keer op keer blokkeerde hij democratiseringsprocessen en moderne politieke ontwikkelingen, maar door onvoldoende inzicht in de politieke situatie stelde hij er niets tegenover. Eind 1917 namen de revolutionairen

gast op een feestelijk hofbal. De prachtige zaal in de Keizersvlengel is de plaats van een audiëntie aan het Russische hof. De tsaar en zijn echtgenote stonden altijd op een podium opgesteld bij de troon. De troon van tsaar Paul I is op de expositie te zien. De aankleding van de audiëntiezaal bestaat uit vazen gemaakt van kostbaar materiaal, staatsieportretten en veel gala-kostuums en -japonnen. Centraal in de zaal staat een grote vitrine met een parade van hovelingen, gekleed in schitterende uniformen en kostbare japonnen. Voor de kleuren van de japonnen golden strenge regels, opgesteld door Nicolaas I.

Vanuit de grote audiëntiezaal loopt de bezoeker Sint Petersburg in. De stad, gesticht in 1703 door Peter de Grote als 'venster op het Westen', werd in 1712 de hoofdstad van Rusland. Vanaf dat moment koos de tsarendynastie van de Romanovs Sint Petersburg als woonplaats. Ze bezaten niet alleen de huidige Hermitage, een gebouwencomplex waaronder het Winterpaleis, maar ook vele andere

'Recepties, staatsbanketten, bals en jachtfeesten verliepen allemaal volgens strikte voorschriften'

Nicolaas I geconfronteerd met de Dekabristenopstand. Deze groep wilde hervormingen doorvoeren en zag liever Nicolaas' oudste broer Konstantin op de troon, maar Konstantin had in stilte afstand gedaan van zijn opvolgingsrecht. Nicolaas sloeg de opstand hard neer en dat tekende zijn bestuur dat zich zou kenmerken door militarisme en strenge autoriteit. Hij stierf onder mysterieuze omstandigheden.

De regering van Alexander II (1818-1881, tsaar vanaf 1855) kende een groot aantal her-

de macht over en werd Nicolaas II met zijn gezin gevangen gezet. In 1918 werden ze door de bolsjewieken vermoord.

In een aantal 'biografische' kabinetten wordt tijdens de tentoonstelling aandacht besteed aan de levens van de zes tsaren aan de hand van persoonlijke inemento's, portretten, kostuums en documenten.

Aan het Russische hof

Tijdens de wandeling door de tentoonstelling gaat de bezoeker op audiëntie bij de tsaar en is te

imposante paleizen in de stad. Tijdens de tentoonstelling ziet de bezoeker schilderijen, aquarellen, tekeningen, foto's en filmbeelden van de stad en zijn omgeving. Een hoogtepunt vormt de vierenhalve meter brede panorama van Sint Petersburg vanuit de Peter en Paulvesting ten noorden van de rivier de Neva.

Protocol

De etiquette aan het tsarenhof was streng. Recepties, staatsbanketten, bals en jachtfeesten verliepen allemaal volgens strikte

voorschriften. De basis hiervan is door Peter de Grote gelegd, die in 1722 een 'rangtabel' publiceerde: een officiële lijst van militaire, civiele en hofrangen en standen in het Russische rijk. Latere tsaren voegden daar hun eigen voorschriften aan toe.

De hofhiërarchie werd aan het begin van de negentiende eeuw daadwerkelijk zichtbaar, omdat

De belangrijkste dansen waren bij alle gasten bekend. Maar op het bal werd niet alleen gedanst; de versiering van de zalen, de kaartspelen, het souper plus het afsluitende vuurwerk maakten een hofbal tot een indrukwekkende gebeurtenis.

Natuurlijk waren er talrijke kledingvoorschriften. Niet alleen voor de japonnen en uniformen, maar

'De ceremoniemeester liet het bal openen met een grande polonaise'

speciale kledingvoorschriften werden ingevoerd. De algemene regel was: hoe hoger de rang, hoe meer (goud)borduurwerk en versierselen op uniform en kleding werd toegestaan. Iedereen aan het hof bezat kleding en uniformen voor verschillende gelegenheden: een doordeweekse dienst, een kerkbezoek of een officiële receptie. Bij de tentoonstelling wordt dieper ingegaan op het hofprotocol. Zo wordt de relatie van de Russisch-orthodoxe kerk tot de staat geïllustreerd, met onder meer prachtige religieuze gewaden. Ook is er aandacht voor belangrijke kerkelijke ceremoniën zoals kroning, huwelijk en begravenis.

Groot feest

Een bal werd beschouwd als een van de belangrijkste evenementen aan het hof en was tot in de kleinste details geregeld. Het seizoen begon met een groot bal voor drieduizend gasten van de hoogste adellijke families, diplomaten, officieren en speciale gasten. Deze bals begonnen om precies half acht. Te laat komen was *not done*, evenals binnenkomen via de verkeerde ingang, want iedere rang had zijn eigen entree. De ceremoniemeester liet het bal openen met een grande polonaise.

ook voor accessoires zoals parasols en waaiers. Vorm, versiering en gebruik waren middelen voor de gasten om met elkaar te concurreren en iedereen die vertrouwd was met de 'waaiertaal' kon uit de gehanteerde gebaren allerlei emoties aflezen.

Naast het grote bal werden regelmatig themafeesten georganiseerd. Van de gasten werd verwacht dat ze hun kleding aan het gekozen thema aanpasten: in traditionele Russische kostuums, in Chinese klederdicht of zelfs in Oudgriekse gewaden.

Onderwijsprogramma's

Voor alle niveaus in het voortgezet onderwijs heeft de Hermitage Amsterdam onderwijsmodules ontwikkeld. Niveau 1 is geschikt voor de onderbouw havo/vwo en de bovenbouw vmbo, niveau 2 past bij klas drie havo/vwo en vmbo (theoretische leerweg) en niveau 3 is ontwikkeld voor de bovenbouw havo/vwo. Al deze onderwijsprogramma's kunnen op school worden voorbereid via weblessen die beschikbaar zijn op de website van het museum. Vervolgens kan worden gekozen voor een korte of lange onderwijsmodule, respectievelijk vijfenveertig minuten of twee uur. Bij beide modules

worden de leerlingen ontvangen in het studiecentrum. Er wordt een korte film gedraaid met algemene informatie over de Hermitage Amsterdam, de collectie van de Hermitage St. Petersburg, en de lopende tentoonstelling.

Dan volgt de 'expert-rondleiding' door de tentoonstelling waarbij themakaarten tussen groepjes leerlingen worden verdeeld.

Deze kaarten belichten specifieke onderwerpen van de tentoonstelling. Bij 'Aan het Russische hof' is dat: eten, feesten, spelen, geloven en vechten. Ieder groepje bekijkt de tentoonstelling en besteedt extra aandacht aan de opdrachten van de themakaart. Als afsluiting krijgt iedere groep de opdracht de klasgenoten over het bestudeerde thema rond te leiden en te informeren. Bij de lange module gaan de leerlingen vervolgens aan de slag met een speciale verwerkingsopdracht op de computer.

Diverse schoenen van Maria Fjodorovna: witte satijnen halflaarsen met strikken op Franse hakken; lichtblauwe satijnen schoenen met strikken; lichtblauwe satijnen schoenen met Valencienneskant; roze ritschoenen.

WWW.HERMITAGE.NL

Openingstijden studiecentrum:

10.00 - 13.00 uur voor voortgezet onderwijs

Kosten: € 2,25 per leerling (ckv-kaart of contant)

Scholen dienen hun bezoek minimaal twee weken van tevoren aan te melden.

Ruslands verloren rijk: dromen met fantoompijn

OVER DE DEKOLONISATIE VAN RUSLAND

Hermitage St. Petersburg

Marc Jansen is universitair
docent aan de universiteit
van Amsterdam.

Twintig jaar geleden was Rusland eindelijk aan zijn dekolonisatie toe. Andere rijken uit de geschiedenis hadden er al veel eerder aan moeten geloven. In 1989 grepen de satellietstaten in Oost-Europa de kans hun eigen weg te gaan. Twee jaar later viel de Sovjet-Unie in vijftien stukken uiteen. Eén daarvan was Rusland, dat wel verreweg het grootste land ter wereld bleef.

Historici gaan ervan uit dat het Russische rijk is ontstaan halverwege de zestiende eeuw, toen tsaar Ivan de Verschrikkelijke de van het Mongoolse rijk resterende chanaten Kazan en Astrachan veroverde. Ze behoorden immers niet tot de 'Russische landen' die de Moskouse grootvorsten in de voorgaande eeuwen onder hun gezag hadden weten te verzamelen. Een rijk met meerdere volken en godsdiensten was geboren.

Hierna ging de expansie met uitzonderlijk rasse schreden voort: oostwaarts over de Oeral helemaal tot de Stille Oceaan; noordwaarts tot de Oostzee, waar de nieuwe hoofdstad Sint-Petersburg verrees; zuidwaarts

ren waarover de tsaren regeerden. Een Russische boer kon lijfeigene zijn van een niet-Russische heer. Toch zien diverse auteurs, zeker in Centraal-Azië en Kaukasië, trekken die koloniaal en imperialistisch genoemd kunnen worden: het onthouden van de gebruikelijke burgerrechten aan de inheemse bewoners (*inorodtsy*, letterlijk 'andersoortigen'), decimering van sommige van deze volken (honderdduizenden Tsjerkessen werden uit de noordelijke Kaukasus naar het Ottomaanse rijk gedeporteerd), de 'beschavingsmissie' die de regering er pretendeerde te hebben, en economische exploitatie (katoen).

G. Hosking, *Rulers and victims: The Russians in the Soviet Union*, Cambridge, MA, 2006, p. 150.

V.O. Klyotsjevski, *Sotsjinenia*, d. 3, Moskou 1988, p. 12.

Portret van Ivan de Verschrikkelijke door Viktor Vasnetsov.

'Na de Tweede Wereldoorlog bereikte de Sovjet-Unie met een zesde van het aardoppervlak haar grootste omvang'

tot de Zwarte Zee en verder de Kaukasus over; westwaarts tot en met Polen en Finland. Ook Centraal-Azië kwam erbij, en midden negentiende eeuw maakten de Russen China nog het gebied ten noorden van de Amoer en de Oessoeri afhandig. Het scheelde weinig of het was aan de andere kant van de Beringstraat verder gegaan, maar Alaska werd na een kleine zeventig jaar in 1867 voor, achteraf beschouwd, een spotprijs aan de Verenigde Staten verkocht.

Grootste rijk

In 1721 ging Peter de Grote zich keizer (*imperator*) noemen en werd Rusland officieel een rijk. Gemeten naar duur en omvang samen groeide het uit tot het grootste rijk uit de geschiedenis. Niet dat het altijd van een leien dakje ging. Af en toe hing het voortbestaan van deze reus op lemen voeten aan een zijden draadje, zoals in de 'Tijd der Troebelen' rond 1600. De grootste crisis kwam in 1917, toen een revolutie het tsarenregime verjoeg en het land uiteenviel. Maar Lenin en zijn communisten wisten het gebied van het Russische rijk weer grotendeels te verzamelen. Hoe kritisch Stalin ook over de tsaren dacht, zij hadden één goed ding gedaan, zei hij in 1937: 'Zij hebben een enorme staat bijeengebracht, wel tot Kamtsjatka toe. Wij hebben die staat geërfd.'¹

Na de Tweede Wereldoorlog bereikte de Sovjet-Unie met een zesde van het aardoppervlak haar grootste omvang. Bovendien kwam er een 'buitenrijk' bij met de satellietstaten van Oost-Europa.

Was het Russische rijk ook een koloniale staat? Daarover lopen de meningen van de historici uiteen. De Russen, begin twintigste eeuw vierenvierde procent van de bevolking, gaven wel hun naam aan het land, maar zij waren niet geprivilegieerder dan de andere volke-

Aangezet door een explosieve bevolkingsgroei trokken miljoenen Russen uit Centraal-Rusland weg om zich in de nieuw verworven gebieden te vestigen, een volksverhuizing die tijdens de Sovjetperiode tot in de jaren vijftig doorging. Zo werden bijvoorbeeld Vladivostok en Kaliningrad volkomen Russische steden aan de Chinese grens en in het kort tevoren nog Duitse Oost-Pruisen. In 1959 woonde 18 procent van de Russen buiten de Russische deelrepubliek van de Sovjet-Unie.

Er was nog iets wat zowel het Russische rijk als de Sovjet-Unie met andere imperia gemeen had: wat in de literatuur *overstretch* of *overextension* heet. Bedoeld is uitbreiding over een zo groot gebied, dat de inspanning om het bijeen te houden moeilijk te dragen wordt. 'De staat zwol op, de bevolking teerde weg', schreef de Russische historicus Vasilij Klyotsjevski in 1908.² Het kwam vooral in de nationaliteitenkwestie tot uiting. Sommige volken voelden zich overheerst en kwamen in opstand. Dit droeg in belangrijke mate bij tot de revolutie van 1917 en tot de val van het Sovjetrijk in 1989-1991. Maar de *overstretch* creëerde ook een 'Russische kwestie'. De Russen zelf gingen de *burden of empire* als te zwaar ervaren en gaven zowel in 1917 als in 1991 het regime de doodsklap.

Nabije buitenland

Werd na 1917 het rijk op andere leest hersteld, na 1991 is dat vooralsnog niet gebeurd. De Russen hebben Oost-Europa zonder slag of stoot opgegeven. Ook met de nieuwe onafhankelijke staten zijn zij opmerkelijk terughoudend omgegaan. De in de Sovjetperiode tussen de Unierepublieken getrokken grenzen zijn, hoewel ze vaak niet met de etnische grenzen samenvielen en om en nabij de vijftientwintig miljoen Russen plotseling buiten Rusland waren terechtgekomen, op regerings-

▽
Tsjetsjeense vluchtelingen

niveau algemeen geaccepteerd. Er hebben zich geen Joegoslavische toestanden voorgedaan. Rusland liet het bij bemoeienis met de 'bevroren conflicten' om Nagorny Karabach (een twistappel tussen Armenië en Azerbeidzjan), Zuid-Ossetië en Abchazië (twee regio's die zich van Georgië hebben afgescheiden) en Transdnestrië (een separatistische regio van Moldavië). De eerste internationale oorlog op voormalig Sovjetgebied waarbij Rusland betrokken was, vond in de zomer van 2008 plaats tegen Georgië en leverde het land formeel geen gebiedsuitbreiding op.

Het neemt niet weg dat Rusland aanspraak maakt op een speciale positie ten aanzien van het 'nabije buitenland', zoals de landen van de voormalige Sovjet-Unie er heten. Misschien met uitzondering van de Baltische landen, inmiddels tot de Europese Unie en de NAVO toegetreden, ziet de Russische regering het gebied als Russische invloedssfeer. Zogenaamde 'kleurenrevoluties' die in 2003-2004 in Georgië en Oekraïne pro-Westerse regimes aan de macht brachten, leidden tot grote consternatie in het Kremlin en een ommezwaai in de buitenlandse politiek. De bereidheid tot samenwerking met het Westen nam aanzienlijk af en de NAVO kreeg duidelijk te verstaan dat ze niets te zoeken had in de Russische invloedssfeer.

Toch maakt de Russische diaspora in het nabije buitenland, een potentiële pijler van Russische invloed daar, moeilijke tijden door. In de Baltische landen, om precies te zijn in Estland en Letland, werden wetten aangenomen die het staatsburgerschap alleen auto-

Letland, betreft nog steeds de Sovjet-Unie.

Centraalaziatische diaspora

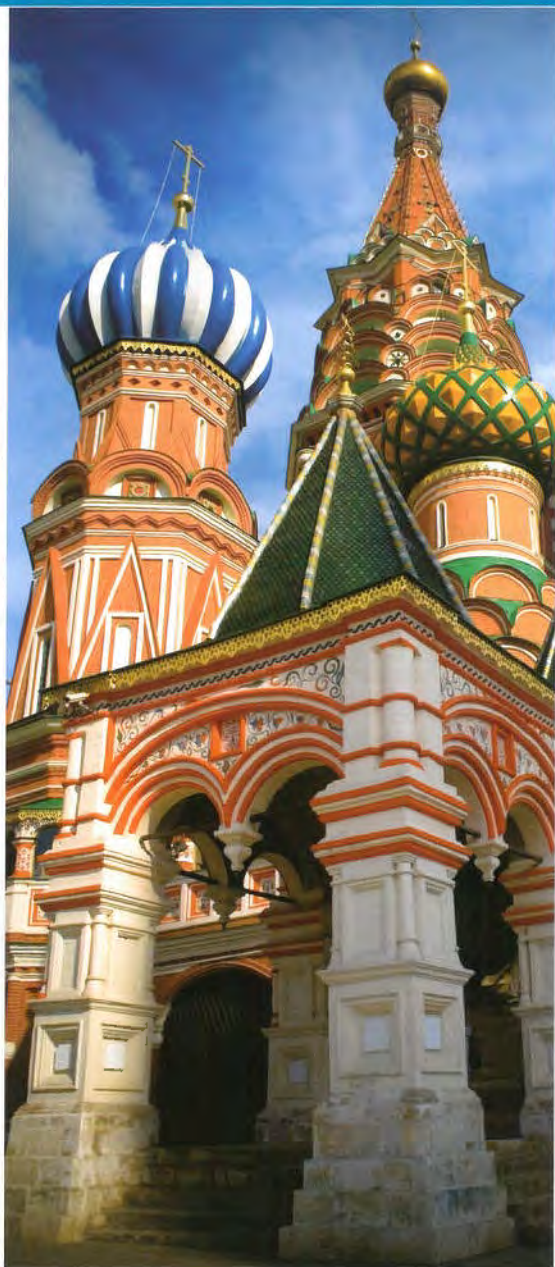
Minder lust tot blijven bestond in Centraal-Azië. In Kazachstan waren tot rond 1960 door een toestroom van miljoenen Russen en andere Europeanen de Kazachen in de minderheid geraakt. Maar in de laatste decennia van de Sovjet-Unie keerde de situatie om. Als 'titulaire natie' konden Kazachen profiteren van positieve discriminatie, wat het verblijf voor Russen minder aantrekkelijk maakte. Begonnen als een stroompje aan het eind van de Sovjetperiode werden de remigranten een brede stroom na 1991, toen de nu onafhankelijke Kazachse regering een kazachiseringsbeleid startte. Kazachs, een taal die de meeste Russen niet beheersen, werd de officiële taal. Noemden Russen Noord-Kazachstan vroeger soms wel Zuid-Siberië, daarvoor was nu geen reden meer. De grenzen van de noordelijke provincies (met uitzondering van Pavlodar) werden zodanig gewijzigd dat geen van hen nog een Russische meerderheid had; het bestuur werd in Kazachse handen gelegd en er werden Kazachse ambtenaren uit het zuiden aangetrokken. De hoofdstad van Kazachstan werd met soortgelijke oogmerken van Almaty in het zuiden noordwaarts verplaatst, naar Akmola (vroeger Tselinograd) in het voorheen overwegend Russische gebied; de nieuwe naam werd Astana (Kazachs voor hoofdstad). Anderhalf à twee miljoen Russen vertrokken nu uit Kazachstan naar Rusland, zodat de Kazachen weer een meerderheid in hun land werden en de resterende Russen geato-

'In de jaren negentig leek het erop dat de desintegratie van de Sovjet-Unie zich binnen de Russische Federatie zou voortzetten'

matisch toekenden aan mensen die er al vóór 1940 woonden en hun nakomelingen. Dat betekende dat de honderdduizenden Russen die zich er na de Tweede Wereldoorlog hadden gevestigd, waren aangewezen op het Russisch staatsburgerschap of staatloosheid. Onder Europese druk werden de wetten later wel versoepeld, maar Russen bleven zich gediscrimineerd voelen, ook door taalwetten die van hen kennis van het Ests of Lets verwachtten, moeilijke talen die de meeste Russen hier nooit hadden geleerd. Maar omdat het economisch goed ging, zagen niet meer dan zo'n honderdduizend Russen aanleiding om de Baltische landen te verlaten. De achterblijvers kunnen worden verdeeld in Russen met een Baltische en met een Sovjetmentaliteit. De eersten, vooral te vinden in Estland (waar niet-burgers lokaal kiesrecht hebben), hebben een eigen diaspora-identiteit ontwikkeld; de loyaliteit van de anderen, meestal in

miseerd raakten. Was in 1989 nog 38 procent van de bevolking Russisch (tegenover 40 procent Kazachen), in 2007 was dit tot 25 procent gezakt (tegenover 60 procent Kazachen).

Uit de andere Centraalaziatische landen trokken eveneens honderdduizenden Russen weg, omdat ze er onvoldoende carrièrekansen kregen of op de vlucht waren voor geweld, bijvoorbeeld voor de bloedige burgeroorlog in de jaren negentig in Tadzjikistan. Ook in de andere nieuwe onafhankelijke staten voelden de Russen zich minder thuis dan in de Sovjettijd, wat velen tot vertrek naar Rusland aanzette. Zelfs in Oekraïne, behorend tot het Slavische kerngebied, kwam er een oekraïniseringsbeleid, al bleef Russisch in het oosten en zuiden wel de belangrijkste voertaal; het Krim-schiereiland (in 1954 losgemaakt van de Russische Unierepubliek en aan Oekraïne gegeven, een beslissing die nu door veel Rus-

onder zijn opvolger Vladimir Poetin kwam er een beleid om Russen uit het buitenland naar Rusland te lokken.

Randgebieden: derussificatie en leegloop

Ook al bemoeit Rusland zich dus intensief met het nabije buitenland, het is mijlenver verwijderd van een politiek tot herstel van het Russische rijk dan wel de Sovjet-Unie. Sterker nog, in de jaren negentig leek het erop dat de desintegratie van de Sovjet-Unie zich binnen de Russische Federatie zou voortzetten, en de risico's zijn nog niet geweken.

Toen de Sovjet-Unie uiteenviel zag een van Ruslands regio's, de autonome republiek Tsjetsjenië in de Noord-Kaukasus, de kans schoon om ook de onafhankelijkheid uit te roepen. Het gebied was in de negentiende eeuw met veel geweld door de Russen veroverd en in 1944 had Stalin de Tsjetsjenen 'en masse' gedeporteerd (een maatregel die na Stalins dood in de jaren vijftig ongedaan was gemaakt). Jeltsin vreesde dat de Tsjetsjenen een slecht voorbeeld boden aan andere regio's en verklaarde hen in december 1994 de oorlog. Maar het Russische leger was zo gedegradeerd en het verzet van de Tsjetsjenen, een bergvolk met een krijgshaftige traditie, was zo geducht dat Jeltsin eenentwintig maanden en tienduizenden doden later geen andere uitweg zag dan het sluiten van een akkoord dat de onafhankelijkheid van Tsjetsjenië *de facto* erkende.

Drie jaar later werd een aanleiding gevonden om het akkoord te annuleren en de oorlog te hervatten. Dit keer wist het Kremlin een van de Tsjetsjeense facties naar zijn kant over te halen en de oorlog, opnieuw met veel bloedvergieten, in zijn voordeel te beslechten. Maar het betekende dat de macht in Tsjetsjenië nu in handen kwam van die factie, de Kadyrovs, die dan wel Moskou kant had gekozen, maar Tsjetsjenië ondertussen naar eigen inzicht bestuurde.

Ook in de andere Noord-Kaukasische regio's, zoals Dagestan en Ingoesjetië, kan Moskou de controle alleen met veel machtsvertoon en door te steunen op lokale klieken enigszins bewaren. Russen hebben het gecompliceerde gebied massaal verlaten, bijna een miljoen mensen op een totale bevolking van rond de zes miljoen. Vormden de Russen in 1958 nog 38,8 procent van de bevolking van de Noord-Kaukasus, in 2002 was dat tot 14,9 procent geslonken. De vergelijking met Kosovo in relatie tot Servië is al wel getrokken. Rusland heeft dus te maken met een derussificatie van de randgebieden.

Een ander risicogebied is Ruslands Verre Oosten, de provincies aan de Stille Oceaan. Met sociaal en economisch weinig perspectief heeft dit toch al dunbevolkte gebied

sen zeer wordt betreurd) heeft nog altijd een Russische meerderheid.

Van de vijftientig miljoen Russen die na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in de nieuwe onafhankelijke staten woonden, trokken tot het begin van dit millennium al met al vijf à zes miljoen mensen weg. Ze werden in Rusland niet bepaald met open armen ontvangen, al zou men denken dat ze meer dan welkom waren als compensatie nu het land in de jaren negentig keihard door een demografische crisis was getroffen. Er was veel bureaucratische rompslomp en voor opvang werd niet of nauwelijks gezorgd. De Russische president Boris Jeltsin zag Russen in het nabije buitenland gewoon als burgers van de nieuwe onafhankelijke staten. Pas in zijn nieuwjaarstoespraak van 1994 verwelkomde hij ze voor het eerst als 'medevaderlanders' en zegde hij toe dat de Russische regering hun belangen zou verdedigen. Pas

De Basileuskathedraal op het Rode Plein in Moskou. De kathedraal werd onder Ivan de Verschrikkelijke gebouwd ter ere van de verovering van Kazan, dus in zekere zin ter ere van het begin van het Russische rijk.

▶ A. Solzjenitsyn, *Rossia v obvale*, Moskou 1998, p. 45.

▶ R. Szporluk, 'The fall of the tsarist empire and the USSR: The Russian question and imperial overextension', K. Dawisha, B. Parrott (eds.), *The end of empire? The transformation of the USSR in comparative perspective*, Armonk, NY, 1997, pp. 65-93, aldaar p. 76.

in de afgelopen jaren te maken gekregen met een ware leegloop. Terwijl Rusland als geheel in de periode 1989-2002 als gevolg van de demografische crisis ongeveer 1,5 procent van zijn bevolking verloor, zakte het aantal inwoners van het Verre Oosten van bijna acht naar goed zeseneenhalf miljoen, een verlies van wel 15 procent. Velen trekken weg naar Centraal-Rusland, terwijl de achterblijvers voor te weinig nageslacht zorgen om het bevolkingsaantal zelfs maar op peil te houden. Aan de andere kant van de grens bevinden zich de zeer

is. Naast Rusland hebben nieuwe natiestaten zich een plaats veroverd, die niet geneigd zijn deze voetstoots op te geven. Maar de Russen moeten in hun hoofd wel een knop omzetten. Zij hebben zich altijd geïdentificeerd met het rijk, de unie, waardoor hun eigen nationale ontwikkeling is achtergebleven. In de woorden van de Britse Ruslandkenner Geoffrey Hosking: 'Groot-Brittannië *had* een rijk, maar Rusland *was* een rijk.'⁴ Dat leidt tot fantoempijn in de verloren gebieden. Rusland staat voor de keuze de imperiale droom te blijven

'Rusland staat voor de keuze de imperiale droom te blijven koesteren of zelf een echte natiestaat te worden'

dichtbevolkte noordelijke provincies van China. Ondernemende Chinezen wagen graag hun geluk in Rusland, legaal of illegaal, en in Russische publicaties wordt soms gesproken van vele miljoenen Chinezen die de plaats van de Russen hier al aan het overnemen zouden zijn. Die verhalen lijken sterk overdreven. Vaak gaat het hooguit om dagjesmensen. Toch is het, nu plannen voor een ander beleid vooralsnog weinig effect sorteren, gewettigd de vraag te stellen wat er kan gebeuren als het Russische Verre Oosten verder leegloopt. Ook andere perifere gebieden als het hoge noorden raken ontvolkt en Russische dorpen sterven uit. Tegelijkertijd neemt het percentage Russen in de Russische Federatie af, terwijl dat van mensen van moslimorigine toeneemt. Tien jaar geleden al voorzag doemdenker Alexander Solzjenitsyn 'verdrinking van het uitdunnende Russische volk in een stormachtig groeiende islamitische meerderheid'.⁵

Imperiale droom

Deze 'contractie' van de Russische natie, na de expansie van de afgelopen eeuwen, is een argument te meer om tot de conclusie te komen dat herstel van het Russische rijk of de Sovjet-Unie anno 2009 geen reëel perspectief

koesteren en ernaar te blijven streven zijn gezag in de irredenta te doen gelden. Of zelf een echte natiestaat te worden, met plaats voor Russen en andere nationaliteiten als gelijkberechtigde staatsburgers, een staat die uit is op gelijkwaardige betrekkingen met zijn buurlanden zonder geweld, bedreiging of chantage.

▶ De Kul-Sharif moskee in Kazan.

LITERATUUR

Bezemer, Jan Willem; Jansen, Marc, **Een geschiedenis van Rusland:**

Van Rurik tot Poetin (Amsterdam 2008).

Hosking, Geoffrey, **Russia and the Russians: A history from Rus to the Russian Federation** (Londen 2001).

Kappeler, Andreas, **The Russian empire: A multiethnic history** (Harlow 2001).

Lieven, Dominic, **Empire: The Russian empire and its rivals** (Londen 2000).

Euroclio en geschiedenisonderwijs in Oost-Europa

IN GESPREK MET JOKE VAN DER LEEUW-ROORD

Onlangs ontving ze de Huib de Ruyter-prijs en ook nog een koninklijke onderscheiding voor haar inspanningen voor het geschiedenisonderwijs in Nederland en de rest van Europa. Joke van der Leeuw is een van de oprichters van Euroclio en werkte mee aan tal van projecten en conferenties in Oost-Europa.

Geschiedenisonderwijs in de voormalige Oostbloklanden, inclusief Rusland, is geen sinecure. Al is het inmiddels twintig jaar geleden dat de Muur viel en zijn de meeste landen in deze regio meer dan vijftien jaar onafhankelijk, toch speelt de vroegere Sovjetoverheersing nog een belangrijke rol. Een nieuw curriculum voor geschiedenis op school ontwikkelde zich in deze 'jonge' landen in de jaren negentig vaak parallel aan een zoektocht naar de nationale identiteit, los van de Sovjet-Unie. Aan de andere kant vormden de overgebleven communistische structuren en instituties een grote hindernis in de praktische uitvoering van een nieuw lesprogramma. Euroclio volgt dit proces al vanaf het begin jaren negentig. Tot in Wladivostok werden trainingen in het schrijven van geschiedenis schoolboeken, het opzetten van nieuwe lesprogramma's en het invoeren van onderwijsvernieuwingen gegeven.

De val van de Muur en oprichting van Euroclio

'Aan het eind van de jaren tachtig kwam er ineens belangstelling voor Europa. Daarvoor was het niet zo'n *big issue*. Het Nederlandse geschiedenisonderwijs was in die tijd op de ontwikkelingen in de wereld gericht en er bestond nog helemaal geen canon. Het ging automatisch over Engeland, Duitsland, Amerika, en de Sovjet-Unie. Daar stond je niet zo bij stil. Totdat de Europese Unie iets van Europa wilde maken. Dat kwam toen ook bij de VGN terecht. Dat was in dezelfde periode waarin de Muur viel en ook die omwenteling zorgde natuurlijk voor

een heel nieuw perspectief op Europa.

Eind 1991 organiseerde de Raad van Europa in Brugge een bijeenkomst over geschiedenisonderwijs. Dat is echt iets geweest wat ik nooit meer zal vergeten, zo indrukwekkend. Ineens ontmoetten wij al die mensen die met verschrikkelijk onzekere pasjes uit het voorheen gesloten Oostblok hier rondliepen. Maitland Stobart, de directeur onderwijs van de Europese Raad, kwam al de eerste avond aan onze tafel zitten, net als op die poster van Lord Kitchener: *We want you!* Het onderwijsbeleid

van de Europese Raad bestond uit contacten en gesprekken met mensen op ministeries, maar Stobart zag dat het daar bleef steken. De implementatie kwam gewoonweg niet van de grond.

Om het zwaar aan te zetten: tijdens die bijeenkomst

rentie goed. De laatste avond hadden we een buiten geregeld aan een meer met allerlei prehistorische hutjes waar dan de Letse identiteit beleefd moest worden. Het was met dikke truien aan en dekens rondom het kampvuur zitten met lekker eten en wodka erbij. Het was

'Democratie is in hun ogen: telkens regeringswissels, corruptie, populistisch gedrag en eindeloze beloften die niemand ooit waarmaakt'

kreeg de val van de Muur voor mij zingeving. Ik ben direct contacten gaan leggen en adressen gaan verzamelen. We zijn toen rond de tafel gaan zitten met de aanwezige clubs en besloten dat we graag iets op Europees niveau met elkaar wilden gaan doen. Een jaar later hadden we ongeveer zeventien clubs bij elkaar en hebben we in Straatsburg de oprichting van Euroclio officieel gemaakt. We hebben de statuten echt bladzijde voor bladzijde doorgenomen, maar al heel snel bleek toch dat we het over dezelfde dingen hadden: te veel op het curriculum, schoolboeken die te moeilijk zijn, hoe gaan we om met onderwijskundige vernieuwingen als vaardigheden en structuurbegrippen, hoe kun je waarden overbrengen zonder te indoctrineren en hoe ga je om met de politieke invloed op het geschiedenisonderwijs. Bovendien loop je op tegen het feit dat leraren te veel als uitvoerders van een beleid worden gezien en niet als betrokkenen in het opzetten ervan. Je merkt ook overal dat veranderingen maar worden ingevoerd zonder dat er een goed trainingspakket bijgeleverd wordt. De leraren mogen het in de klas lekker zelf uitzoeken.'

ontzettend gezellig en een van de Baltische deelnemers stelde toen voor om maar gewoon Russisch te spreken. Dat deden ze voorheen natuurlijk ook, maar ze hadden een paar jaar geprobeerd de taal van de onderdrukker niet meer te spreken, maar uiteindelijk is het er toch weer van gekomen. Onderling, als Letten met Esten of Litouwers praten, gaat dat ook gewoon in het Russisch.'

Democratie en populisten

'Euroclio werkt alleen op aanvraag. We zijn geen mis-siewerk aan het doen. Wel proberen we mensen met Euroclio kennis te laten maken door deelnemers over te laten komen naar conferenties. Dan kunnen ze eens kijken wat het is en of Euroclio hen kan helpen. Als je uit een systeem komt waarbij de geschiedenis bestaat uit van die vet aangezette verhalen, vaak nog gebaseerd op allerlei half kloppende theorieën, dan heb je nauwelijks een idee dat je het vak geschiedenis ook op een heel andere manier kan geven. Uitsluitend door dat te beleven, gaat dat spelen.

In 1995 ontmoette ik op een bijeenkomst van de Raad van Europa een deelnemster uit Oekraïne. Ik heb haar toen mee kunnen krijgen naar een conferentie in Denemarken. Het was haar eerste uitnodiging naar Europa en dat vond ze fantastisch. Bij al haar vriendinnen had ze kleren geleend, omdat ze had gehoord dat de mensen in Europa geen dag hetzelfde aandeden. Met een loodzware koffer en een eindeloze treinreis achter de rug kwam ze aan. Toch zei ze dat ze met elke kilometer die ze met de koffer had gezeuld beter had begrepen waar democratie over ging. En dat wilde zij dus ook in Oekraïne krijgen.

Dat idee, die ervaring kun je niet uit boekjes en folders opdoen.

Het gebeurt ook dat je mensen erbij probeert te betrekken en die willen dat niet. Kijk naar Georgië. Daar zijn we tien jaar bezig geweest om gelden voor vrij te maken, maar het kwam maar niet. Er waren echt al tien jaar geleden verzoeken uit Georgië. Ze wisten dat er wat moest gebeuren, maar de regering daar had er niet veel mee en het geld was er niet voor om mensen naar een

Taalproblemen

'In die begintijd was het moeilijk communiceren. De talenkennis in het voormalig Oostblok was heel gering. In 1995 of 1996 organiseerden wij een conferentie in Letland met als titel *Explore the unknown Europe*. Daar hadden we de Balten bij elkaar om op hun situatie in te gaan bij het opnieuw ontdekken van hun eigen nationale identiteit. Daar wilden wij de Russische inwoners ook bij hebben, maar daarvoor bestond veel angst. Uiteindelijk kwamen de Russen wel en hebben we iedereen gedruild om echt alleen maar Engels te spreken. Dat ging gelukkig de hele confe-

conferentie te sturen.

Uiteindelijk is het nu gelukt, maar als je kijkt wat er daar allemaal speelt! Ik wil niet zeggen dat Euroclio dingen had weten te voorkomen, maar dat enorme gevoel van isolement, het idee vergeten te worden, nergens bij te horen, dat hadden we wel kunnen verminderen als we tien jaar geleden al hadden kunnen starten. Daar maak ik me echt zorgen om. Je krijgt nauwelijks geld los om mensen uit Albanië, Bosnië of Roemenië hierheen te halen voor een conferentie. De veronderstelling is dat die landen dat inmiddels zelf wel kunnen betalen, maar dat is niet zo. Mensen die afwijkend en vernieuwend bezig willen zijn, krijgen daar weinig kansen. Het geld moet naar andere dingen gaan. Gevolg is dat het gevoel dat niemand ze wil helpen en iedereen ze in de steek laat groter wordt. Populisten spelen daar handig op in. Zij wakkeren die onvrede juist aan. Zo van: "Je ziet toch dat het Westen jullie in de steek laat. Wat hebben jullie nu te verwachten?"

Een collega uit Bosnië zei tegen me: "Dan zijn we allemaal bezig onze leerlingen te leren dat democratie een systeem is waarnaar we allemaal moeten streven. Nou, als zij dan naar de verkiezingen kijken, dan worden ze er kotsmisselijk van! Democratie is in hun ogen telkens regeringswissels, corruptie, populistisch gedrag en eindeloze beloften die niemand ooit waarmaakt." Wij, in West-Europa, kunnen dan nog een klein beetje beleven dat democratie ook nog andere dingen inhoudt.'

Politieke schoolboeken

Een ander probleem waar we tegenaan liepen, was de houding van veel universiteiten in Oost-Europa. Als je daar in de Sovjettijd een goede functie wilde hebben, moest je behoorlijk zuiver op de graad zijn. Toen na 1989 het hele pensioenstelsel instortte, zijn die mensen maar blijven zitten waar ze zitten. Dus Euroclio was verschrikkelijk hard aan de slag om aan verandingsprocessen te werken en dan zag je dat het op de universiteiten stopte. De manier waarop ze spraken, met het vak omgingen, de agressie die ze toonden.

'Ik had me totaal niet gerealiseerd dat zoiets haar een volledig maand-salaris kostte. Leraren worden zwaar onderbetaald in het Oostblok'

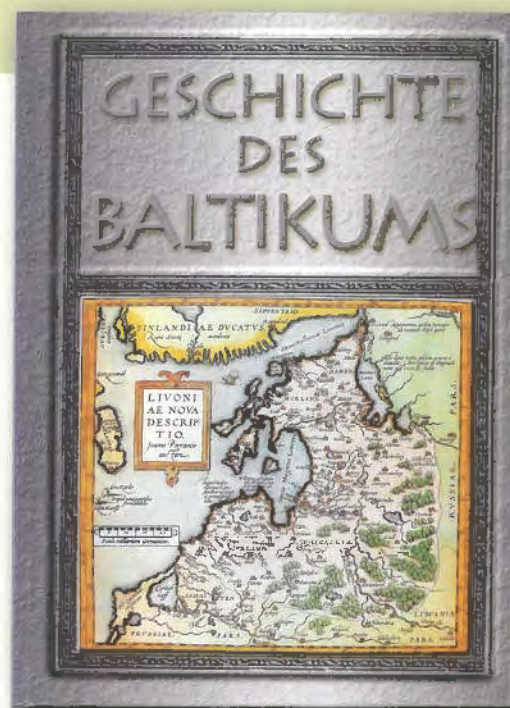
Beschuldigingen over en weer met 'jouw vader was fout in de Tweede Wereldoorlog' en meer van dat soort dingen. Zelfs in een relatief westers land als Slovenië gaat het er in politieke en historische debatten ongeheel fel en agressief aan toe. De vorige regering wilde het hele curriculum wijzigen, omdat ze vonden dat het communistische verleden er nog te vriendelijk van af-

kwam. Dat zie je in het hele Oostblok wel terug: politieke afrekeningen worden via schoolboeken vereffend. Het verleden is in die landen ook helemaal niet het verleden. Je wordt voortdurend gewogen naar wat je verleden is, aan welke kant stond je, wat heb je in de oorlog gedaan en tijdens het communisme.

Zonder wodka naar bed

'In 1996 deden we een project met Rusland. Tamara Eidelmann had tijdens de eerste Euroclio-vergadering verteld over de Russische schoolboeken. Een jongere generatie leraren en wetenschappers wilde graag verandering brengen in de handboeken die op scholen werden gebruikt. Die bestonden namelijk alleen maar uit teksten, geen enkele bron en het was gedrukt op het allerslechtste papier. Dat kon, want de markt was volkomen open. We hebben drie schoolboeken gemaakt over de geschiedenis van Rusland na 1945. Daarin zat een vergelijking van democratiseringsprocessen in Polen, Spanje en Rusland. Die werden heel goed ontvangen.

Het mooie is nu dat als je op de eerste pagina kijkt, je een foto van het bombardement op Rotterdam ziet. Dat is eigenlijk de grootste clash die ik ooit in een project heb meegemaakt. De eerste zin in een van de proefdrukken was dat Rusland de grote winnaar was van de Tweede Wereldoorlog, maar ook het meeste had geleden. Dat vonden we toch niet goed. Dat kon zo niet in het boek. Woedende reacties van de Russen, want de Tweede Wereldoorlog was natuurlijk zo belangrijk bij de vorming van de identiteit van Rusland. Met slaande deuren en zonder de gebruikelijke wodka voor het slapen gaan gingen we naar bed.

PETJUMS VESTURE

Es un maats valets

1 No Valsts prezidents Vaira Vīķe-Freiberga runas pie ārlietas pirmnāks 2005. gadā

Prezidents Vaira Vīķe-Freiberga, kas šodien ir 75 gadu veca, ir Latvijas pirmā sieviete, kas šādu runu lasa. Šī runa ir ļoti īsa, bet ļoti būtiska. Tā ir par Latvijas neatkarību, par Latvijas valsti, par Latvijas tautu. Tā ir par Latvijas vēsturi, par Latvijas kultūru, par Latvijas dabu. Tā ir par Latvijas cilvēkiem, par Latvijas dzīvību. Tā ir par Latvijas nākotni, par Latvijas sapni. Tā ir par Latvijas mīlestību, par Latvijas ticību, par Latvijas cerību. Tā ir par Latvijas prieku, par Latvijas laimi, par Latvijas glābi. Tā ir par Latvijas spēku, par Latvijas cīņaspēku, par Latvijas izturību. Tā ir par Latvijas drošību, par Latvijas mieru, par Latvijas harmoniju. Tā ir par Latvijas vienotību, par Latvijas solidaritāti, par Latvijas kopīgumu. Tā ir par Latvijas patvērumu, par Latvijas aizsardzību, par Latvijas drošību. Tā ir par Latvijas labklājību, par Latvijas attīstību, par Latvijas progresu. Tā ir par Latvijas labumu, par Latvijas labvēlību, par Latvijas labvēlību. Tā ir par Latvijas labvēlību, par Latvijas labvēlību, par Latvijas labvēlību.

2 Krievijas prezidents Dmitrijs Medvedevs 2005. gadā

Krievijas prezidents Dmitrijs Medvedevs, kas šodien ir 44 gadus vecs, ir Krievijas pirmais, kas šādu runu lasa. Šī runa ir ļoti īsa, bet ļoti būtiska. Tā ir par Krievijas neatkarību, par Krievijas valsti, par Krievijas tautu. Tā ir par Krievijas vēsturi, par Krievijas kultūru, par Krievijas dabu. Tā ir par Krievijas cilvēkiem, par Krievijas dzīvību. Tā ir par Krievijas nākotni, par Krievijas sapni. Tā ir par Krievijas mīlestību, par Krievijas ticību, par Krievijas cerību. Tā ir par Krievijas prieku, par Krievijas laimi, par Krievijas glābi. Tā ir par Krievijas spēku, par Krievijas cīņaspēku, par Krievijas izturību. Tā ir par Krievijas drošību, par Krievijas mieru, par Krievijas harmoniju. Tā ir par Krievijas vienotību, par Krievijas solidaritāti, par Krievijas kopīgumu. Tā ir par Krievijas patvērumu, par Krievijas aizsardzību, par Krievijas drošību. Tā ir par Krievijas labklājību, par Krievijas attīstību, par Krievijas progresu. Tā ir par Krievijas labumu, par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību. Tā ir par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību.

Šī runa ir ļoti īsa, bet ļoti būtiska. Tā ir par Krievijas neatkarību, par Krievijas valsti, par Krievijas tautu. Tā ir par Krievijas vēsturi, par Krievijas kultūru, par Krievijas dabu. Tā ir par Krievijas cilvēkiem, par Krievijas dzīvību. Tā ir par Krievijas nākotni, par Krievijas sapni. Tā ir par Krievijas mīlestību, par Krievijas ticību, par Krievijas cerību. Tā ir par Krievijas prieku, par Krievijas laimi, par Krievijas glābi. Tā ir par Krievijas spēku, par Krievijas cīņaspēku, par Krievijas izturību. Tā ir par Krievijas drošību, par Krievijas mieru, par Krievijas harmoniju. Tā ir par Krievijas vienotību, par Krievijas solidaritāti, par Krievijas kopīgumu. Tā ir par Krievijas patvērumu, par Krievijas aizsardzību, par Krievijas drošību. Tā ir par Krievijas labklājību, par Krievijas attīstību, par Krievijas progresu. Tā ir par Krievijas labumu, par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību. Tā ir par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību.

38

3 Krievijas prezidents Dmitrijs Medvedevs 2005. gadā

Krievijas prezidents Dmitrijs Medvedevs, kas šodien ir 44 gadus vecs, ir Krievijas pirmais, kas šādu runu lasa. Šī runa ir ļoti īsa, bet ļoti būtiska. Tā ir par Krievijas neatkarību, par Krievijas valsti, par Krievijas tautu. Tā ir par Krievijas vēsturi, par Krievijas kultūru, par Krievijas dabu. Tā ir par Krievijas cilvēkiem, par Krievijas dzīvību. Tā ir par Krievijas nākotni, par Krievijas sapni. Tā ir par Krievijas mīlestību, par Krievijas ticību, par Krievijas cerību. Tā ir par Krievijas prieku, par Krievijas laimi, par Krievijas glābi. Tā ir par Krievijas spēku, par Krievijas cīņaspēku, par Krievijas izturību. Tā ir par Krievijas drošību, par Krievijas mieru, par Krievijas harmoniju. Tā ir par Krievijas vienotību, par Krievijas solidaritāti, par Krievijas kopīgumu. Tā ir par Krievijas patvērumu, par Krievijas aizsardzību, par Krievijas drošību. Tā ir par Krievijas labklājību, par Krievijas attīstību, par Krievijas progresu. Tā ir par Krievijas labumu, par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību. Tā ir par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību.

Šī runa ir ļoti īsa, bet ļoti būtiska. Tā ir par Krievijas neatkarību, par Krievijas valsti, par Krievijas tautu. Tā ir par Krievijas vēsturi, par Krievijas kultūru, par Krievijas dabu. Tā ir par Krievijas cilvēkiem, par Krievijas dzīvību. Tā ir par Krievijas nākotni, par Krievijas sapni. Tā ir par Krievijas mīlestību, par Krievijas ticību, par Krievijas cerību. Tā ir par Krievijas prieku, par Krievijas laimi, par Krievijas glābi. Tā ir par Krievijas spēku, par Krievijas cīņaspēku, par Krievijas izturību. Tā ir par Krievijas drošību, par Krievijas mieru, par Krievijas harmoniju. Tā ir par Krievijas vienotību, par Krievijas solidaritāti, par Krievijas kopīgumu. Tā ir par Krievijas patvērumu, par Krievijas aizsardzību, par Krievijas drošību. Tā ir par Krievijas labklājību, par Krievijas attīstību, par Krievijas progresu. Tā ir par Krievijas labumu, par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību. Tā ir par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību, par Krievijas labvēlību.

4 Vaira Vīķe-Freiberga un Dmitrijs Medvedevs 2005. gadā

Armoede en corruptie

Iets wat niet alleen in Rusland en het Oostblok speelt, maar wel een hindernis vormt, is de manier waarop de handel in de schoolboeken georganiseerd is. Dat lijkt wel maffia. Je ziet heel veel schrijvers die al twintig, dertig jaar schoolboeken produceren en die daar ook geen afstand van doen. Zij hebben in de jaren negentig even *rücksichtslos* wat klemtonen verzet en die dan later weer wat teruggedraaid.

Wij kregen te maken met commissies die moesten bepalen of schoolboeken mochten worden uitgegeven. Dat is een overblijfsel uit de Sovjettijd. Je kunt je voorstellen dat het besluit of een boek door mag volkomen ondoorzichtig is. Gelukkig hadden wij in een eerder stadium al kennis gemaakt met leden van die commissie en mochten we door. Dat is dus keurig volgens de procedure verlopen. Als ik ze vijfhonderd euro had gegeven, was het een stuk sneller gegaan, maar dat kon natuurlijk niet met geld van het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken.

'Als je de professor een leuk bedragje betaalde, kwam je wel op de universiteit terecht'

Tweede Wereldoorlog misschien wel door heel andere dingen kwam dan door de vijand. Zoïets toont aan dat het vaak niet eens echt over geschiedenis gaat, maar over de diepste gevoelens van mensen. Zeker als de zaken zo indoctrinerend zijn gebracht. Deze boeken zijn een groot succes geworden. Met Euroclio hebben we misschien wel vijftien trainingen door heel Rusland gegeven en de negatieve reacties waren op een hand te tellen. Onze Russische medewerkers die allemaal uit Moskou kwamen, ontdekten dat de provincies heel interessant en multicultureel waren. In een volgend project hebben ze dan ook heel bewust gekozen voor dat perspectief. Als je in een multiculturele staat leeft, hoe kun je dat dan vormgeven en hoe kun je daar leerlingen bewust van maken. Daaruit is een heel eigen concept van multiculturele geschiedenis gekomen en daarvoor hebben we dan weer tot in Wladivostok trainingen gegeven. Vanuit Russisch-orthodoxe kant kwamen vervolgens heel dreigende brieven, want ineens stond in schoolboeken dat er ook protestanten, joden en moslims in Rusland waren. Daar zijn toen allerlei schotschriften over verschenen in de Russische kranten. Een bewijs dat het veranderen van geschiedenisonderwijs en curricula soms echt gevaar oplevert voor de mensen die daar aan meewerken. Het raakt toch heel hard aan allerlei dingen die in een samenleving spelen.

Het huidige onderwijspeil daalt door de corruptie. Het onderwijspeil in de Sovjet-Unie was heel hoog. Er ontbraken dingen aan, zoals kritisch denken bijvoorbeeld. Maar tegelijkertijd waren mensen heel erg erudiet, zeer belezen. Je ziet dat peil ontzettend dalen, want als je nu maar genoeg betaalt, kom je wel op de universiteit terecht. Rusland en andere landen in het Oostblok, kenden ook na de val van de Muur een schoolexamen. Maar als je dan naar de universiteit wilde, moest je een universiteitsexamen doen. Die twee hadden helemaal niets met elkaar te maken. De universiteitsdocenten bepaalden dus wie er op de universiteiten werden toegelaten. Dat kon met hard studeren, maar het was veel meer een kwestie van geld. Als je de professor een leuk bedragje betaalde, kwam je wel op de universiteit terecht. Logisch, want die hoogleraren hadden ook geen cent. Toen ik in 1994 naar Rusland ging, vroeg ik aan Tamara Eidelmann of we niet met een aantal van haar vrienden onder het genot van een hapje en een drankje eens over een project konden praten. Ik had me totaal niet gerealistiseerd dat het Tamara een volledig maandsalaris kostte om zoïets te ondernemen. En dat blijft ook gewoon een groot probleem. Op een paar uitzonderingen na worden leraren in het Oostblok zwaar onderbetaald. Als je dan dingen wilt veranderen of vernieuwen en congressen wilt bezoeken of naar een conferentie wilt, gaat dat simpelweg niet. De treinkaartjes zijn te duur, subsidie

van de overheid zit er niet in en dan is het ineens extra moeilijk.

Toen ik eens bij Tamara thuis kwam, werd ik eerst langs de boekenkast geleid. Haar vader was een vrij bekende dissident geweest en in de kast stonden echt prachtige werken. Ze moet ze nu op internet te koop aanbieden om het hoofd boven water te houden.'

Inburgeren in Letland

In Letland was vrij veel ruimte om een geschiedeniscurriculum op te zetten. Zij hebben ervoor gekozen om geen onderscheid te maken in een programma voor wereldgeschiedenis en vaderlandse geschiedenis, zoals de sovjets dat wel deden. Maar dat ging niet zo gemakkelijk, omdat in Letland meer dan de helft van de bevolking eigenlijk Russisch is. Dat leidde tot allerlei nationalistische *outcries* en op een gegeven moment moest dat geïntegreerde model toch weer verlaten worden. Toen is geprobeerd om een goed alternatief Lets geschiedenisboek te maken. De schrijfsters daarvan zijn door Euroclio opgeleid. In dit opzicht speelde in Letland nog een andere kwestie waar Euroclio mee te maken kreeg. Dat ging over het inburgeringsexamen dat Russen moesten afleggen om de Letse nationaliteit te krijgen. In dat examen zaten alleen maar heel enge vragen over de precieze datum waarop de stad Riga was gesticht en dat soort onzin. Maar wanneer de mensen dan toch dat examen haalden en officieel de Letse nationaliteit kregen, werden ze geen Letten. Alleen etnische Letten zijn Let, de Russisch sprekenden werden slechts burger in plaats van inwoner van Letland. De andere helft van de bevolking kreeg dus geen identiteit. Daarop hebben we een project gedaan waarbij die controverse centraal stond. Hoe kun je nu omgaan met een deel van het verleden dat door twee bevolkingsgroepen zo verschillend wordt ervaren? Het was belangrijk dat men inzag dat juist die tegenstelling deel uitmaakte van hun verleden.

Bovendien is die tegenstelling in bepaalde opzichten ook weer moeilijk te zien. Een van de belangrijkste onderdelen in de identiteit van de Baltische Staten is het protest geweest uit augustus 1989. Dwars door de drie landen heen hielden mensen elkaars hand vast en vormden zo een keten om te demonstreren voor hun onafhankelijkheid. In die keten stonden ook de Russen die daar woonden en wiens ouders meestal door Stalin daar naartoe waren gedeporteerd. Zelfs uit Moskou kwamen mensen om mee te doen en de Baltische Staten naar onafhankelijkheid te begeleiden. Voor deze groep was het verneiderend dat ze nu ineens door de Esten en Letten niet als volwaardige burgers van hun land werden gezien.'

Euroclio en de toekomst

Bij Euroclio begint en eindigt alles met geld. Soms zijn de resultaten heel hachelijk. Enkele jaren geleden bijvoorbeeld heb ik bijna alle medewerkers moeten ontslaan omdat er onverwacht geen subsidie meer kwam. Pas in een heel laat stadium kregen we bericht dat er toch weer geld beschikbaar was voor een bepaald project en kon een doorstart worden gemaakt. In januari dit jaar ben ik bijvoorbeeld begonnen met de

'De handel in schoolboeken lijkt wel maffia'

implementatie van een project, maar pas in mei kreeg ik de bevestiging dat het inderdaad was goedgekeurd. Het liefst zou ik een continue geldstroom hebben om ervaren medewerkers vast in dienst te kunnen nemen. Voor de verschillende projecten kunnen we dan afzonderlijke fondsen blijven aanboren. Inmiddels is het na vijftien jaar tijd geworden om te kijken of onze inspanningen tot goede resultaten hebben geleid en wat eventuele verbeterpunten zouden kunnen zijn.

Het lijkt me hartstikke leuk om nog een grote Europese geschiedeniswebsite op poten te zetten met veel verschillende thema's. Bijvoorbeeld over vrouwenkiesrecht of joodse geschiedenis. Ieder land kan dan bij elk thema zijn eigen informatie op de site zetten. Vervolgens zie je dan dat alle landen met dezelfde problemen te kampen hebben gehad. Dat schept pas een echte Europese identiteit!

Icoonbeeld: de 'broederkus'

Elkaar een kus geven is niet alleen een fysieke daad, maar doorgaans ook een symbolische handeling die cultureel bepaald is. In Nederland begroeten mensen elkaar met drie zoenen, terwijl de Fransen twee kussen geven: eerst op de linkerwang, daarna op de rechter. Echter, dames in Parijs doen het op hun eigen manier door elkaar eerst te omarmen en daarna vier kussen uit te wisselen. Het verschillende gebruik leidt soms tot verwarring of lacherigheid bij de zoenende mensen maar ook bij de toeschouwers van het tafereel.

De foto van de 'Bruderkuss' van Honecker en Breznev bij de dertigjarige verjaardag van de DDR is een voorbeeld waarvan de betekenis lang niet voor iedereen duidelijk is. Toen de foto in juni 1979 verscheen kreeg hij dan ook vanuit het westen veel commentaar terwijl de handeling eigenlijk heel gebruikelijk was. De term 'Bruderkuss' draagt de betekenis dan ook in zich. Het was een bijzondere vorm van eerbied van staatshoofden uit het voormalig Oostblok waarbij in het openbaar op de wang of elkaars mond werd gekust. Hiermee toonden de leiders de verbondenheid tussen de landen. Er bestaan dan ook tal van andere foto's van kussende leiders zoals de Oostblok-leiders Gorbatsjov & Honecker maar

ook elders in de wereld is het een bekend ritueel zoals Yasser Arafat & Saddam Hussein lieten zien. Desalniettemin is de foto van de kussende Honecker en Breznev uit 1979 voor sommige mensen een iconofoto geworden.

Iedereen heeft een aantal beelden in zijn of haar hoofd die je voor ogen ziet wanneer er aan gerefereerd wordt. Deze beelden zijn in je hoofd gekomen omdat ze regelmatig gepubliceerd worden. Afhankelijk van je leeftijd, culturele achtergrond en nationaliteit zal iedereen verschillende beelden in zijn hoofd hebben maar het kenmerkende aan iconobeelden is dat een groep mensen dezelfde betekenis geeft aan zo'n beeld. Bovendien is deze betekenis breder

en omvattender dan hetgeen afgebeeld is op de foto en worden ze gereproduceerd in allerlei vormen. Eén van de bekendste iconobeelden in de Verenigde Staten is het hijsen van de Amerikaanse vlag op het eiland Iwo Jima op 23 februari 1945. Deze foto werd niet alleen gepubliceerd in kranten, maar ook op postzegels, filmposters en in Washington staat er zelfs een standbeeld van. Daarnaast zijn er allerlei varianten op de afbeelding. Time Magazine heeft een persiflage ervan gemaakt als illustratie bij een verhaal over *global warming*. Hierbij werd echter niet een vlag gehesen maar een boom geplant. En zelfs in de tekenfilmserie *The Simpsons* komt de foto terug wanneer Homer Simpson een chipje eet in de vorm van de iconische

Martijn Kleppe doet promotieonderzoek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam naar Nederlandse iconofoto's. Voor meer informatie zie www.fhk.eur.nl/kleppe.

foto. De kracht van een icoon is de herkenning van het beeld door een groep mensen, die ook een variant op het icoonbeeld herkent en kan interpreteren.

De foto van Honecker en Breznev is een voorbeeld van een Duitse foto die op allerlei manieren gereproduceerd wordt. De bekendste reproducties van de foto zijn wellicht de geschilderde varianten op een stuk van de voormalige Berlijnse muur. Deze zijn te bezichtigen (en worden momenteel gerestaureerd) op de East Side Gallery dat volgens de beheerders de langste openluchtgalerie ter wereld is (1,3 kilometer). Het is een deel van de Berlijnse muur dat na de val beschilderd is door allerlei kunstenaars met graffiti en één van de weinig stukken muur

die nu nog te zien zijn in Berlijn. De kunstenaar Vrubel heeft bijvoorbeeld de foto van de zoenende Honecker en Breznev op de muur geschilderd en voorzien van de tekst *'Mein Gott, hilf mir diese tödliche Liebe zu überleben'*.

Een tweede schildering van hetzelfde tafereel is wellicht interessanter. Hierbij zitten Honecker en Breznev gezamenlijk in een Trabant terwijl ze al kussend door de Berlijnse Muur rijden. Met dit beeld wordt iets interessants uitgehaald omdat het praktisch alle clichés die er zijn over het Oostblok in één schildering stopt. Oftewel, alle iconen over het Oostblok worden samengevoegd.

Zoek maar eens op een wetenschappelijk onverantwoordelijke manier naar foto's van Breznev en Honecker bij Google Images.

De oorspronkelijke foto zal niet op de eerste pagina met resultaten staan. Integendeel zelfs, in het meest gunstige geval staat deze pas op de vierde pagina. De eerste pagina staat echter vol met foto's van de schilderijen van de foto op de East Side Gallery. Het zijn dan ook deze graffiti schilderijen die vaak gedrukt zijn op T-shirts, koffiemokken, ansichtkaarten, posters en foto's ervan zijn veelvuldig ingeplakt in fotoalbums van toeristen. Oftewel, de oorspronkelijke foto heeft als inspiratie gediend voor de schilderijen. Echter, niet de foto is een icoon maar de schilderijen functioneren als een iconische afbeelding voor de mensen die de oorspronkelijke foto wellicht niet kennen.

'De KGB fungeerde intern als de repressieve arm van het Sovjetregime en was ondergeschikt aan de leiders van de communistische partij'

Applaus na een executie

SOVJETSPIONAGE: DE KGB IN HET WESTEN

Het voormalig hoofdkwartier van de KGB in Moskou. De gevangenis op de begane grond figureert in Aleksandr Solzjenitsyns *De Goelag Archipel*. In het gebouw is nu het KGB-museum gevestigd.

Veel mensen associëren de KGB met de Koude Oorlog en spectaculaire James Bondfilms, maar een idee over de opbouw en het functioneren van de KGB ontbreekt meestal. Hoe ging het buitenlandse inlichtingenwerk van de KGB en het rekruteren van 'agenten' echt? En wat hebben de spionageactiviteiten de Sovjet-Unie uiteindelijk opgeleverd?

Bij een privé-diner voor KGB-medewerkers in Moskou in 1986 nam de hoge KGB-functionaris Vladimir Krjoetsjkov het woord om mee te delen dat een collega van de aanwezigen een verrader was gebleken en wegens spionage voor de Verenigde Staten was geëxecuteerd. Alle aanwezigen stonden als één man op en applaudis- seerden. Dat herhaalde zich toen Krjoetsjkov melding maakte van nog een executie die om dezelfde reden had plaatsgevonden. Dit voorval is ontleend aan het boek *Comrade J*, waarin de voormalige KGB-officier Sergej Tretjakov persoonlijke herinneringen aan zijn loopbaan heeft laten optekenen.

Wat was de KGB?

De KGB – de Russischtalige afkorting stond voor 'Comité voor Staatsveiligheid' – was de belangrijkste inlichtingen- en veiligheidsdienst van de Sovjet-Unie, die onder die naam bestaan heeft van 1954 tot 1991. Een van zijn voorgangers was de NKVD, een afkorting voor 'Volkscommissariaat van Binnenlandse Zaken'. Het was de NKVD die onder Stalin in de jaren dertig en veertig onder meer verantwoordelijk was voor de Grote Terreur en miljoenen slachtoffers heeft gemaakt.

Wat was de KGB nu eigenlijk voor een organisatie? De KGB was om te beginnen een dienst waarin met 'ver-

Ben de Jong is verbonden aan de Leerstoelgroep Oost-Europese geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

raders' in eigen gelederen genadeloos werd afgerekend, zoals het hiernaast aangehaalde voorval illustreert. De KGB was ook een organisatie die zich over een veel breder terrein bewoog dan vergelijkbare diensten in het Westen. Het zou in dit verband juist zijn de KGB te betitelen als een 'conglomeraat van diensten'. Zij was niet alleen verantwoordelijk voor buitenlandse inlichtingen, zeg maar spionage, maar bijvoorbeeld ook voor zaken als interne veiligheid (contraspionage), de beveiliging van belangrijke politieke leiders en objecten, het breken van codes van vreemde mogendheden en het beveiligen van de eigen overheidsverbindingen. Het korps Grenstroepen, dat vooral door dienstplichtigen werd bemand, viel ook onder de KGB en vormde er in numeriek opzicht zelfs het grootste onderdeel van met rond 200.000 man.

Daarnaast was er een afdeling die zich met de vervolging van dissidenten bezighield. Dat heette in Sovjet-jargon 'de bestrijding van ideologische ondermijning'. Hoewel exacte cijfers over de personeelssterkte van de KGB ook na 1991 nooit zijn vrijgegeven, schatte men tegen het einde van de Sovjet-Unie het totale aantal medewerkers in vaste dienst op ongeveer 400.000. De inlichtingendienst, die zich bezighield met spionage in het buitenland, was binnen de KGB in het Eerste Hoofddirectoraat ondergebracht en telde volgens een betrouwbare schatting in het midden van de jaren zeventig rond 12.000 man personeel. Het Eerste Hoofddirectoraat was dus qua personeelssterkte een relatief klein onderdeel van de KGB, maar de medewerkers ervan waren doorgaans goed opgeleid. Naast Russisch beheersten zij vaak nog twee andere belangrijke talen, wat voor een Sovjetburger heel ongewoon was.

De KGB fungeerde intern als de repressieve arm van het Sovjetregime en was ondergeschikt aan de leiders van de Communistische Partij. Het was natuurlijk niet zo dat de partijtop zich met alle details van het werk van de KGB bemoeide. Dat zou fysiek onmogelijk zijn geweest, zeker voor de gammele oude heren die tegen het einde van de Brezjnevtijd in groten getale het Politbureau bevolkten. Bij beslissingen van groot politiek gewicht, bijvoorbeeld over de vraag hoe er met de lastige maar wereldberoemde schrijver Alexander Solzjenitsyn moest worden afgerekend – moest hij het land worden uitgezet ja of nee? – was er echter geen denken aan dat de KGB-leiding de beslissing op eigen houtje nam. Vandaar dat de KGB de hoogste partijinstanties bij dit soort zaken om toestemming vroeg.

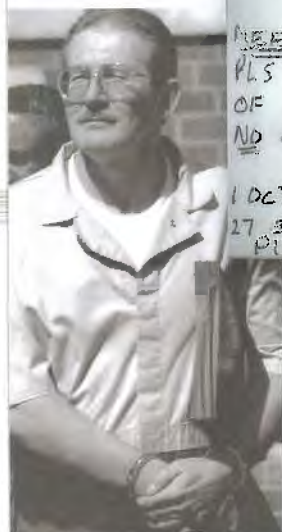
De KGB/NKVD rekende niet alleen binnen de Sovjet-Unie hard met politieke tegenstanders af. In de eerste helft van de twintigste eeuw werd ook in het buiten-

land naarstig op tegenstanders van het Sovjetregime gejaagd. De slachtoffers waren daarbij vooral anticomunistische ballingen, overlopers en dergelijke. Een bekend voorbeeld is Lev Trotski, een politiek tegenstander van Stalin, bij wie in augustus 1940 in Mexico door een NKVD-agent de schedel werd ingeslagen. Vanaf het ontstaan van het Sovjet regime werden tal van tegenstanders in het buitenland vermoord. Na de Tweede Wereldoorlog vonden vooral in West-Duitsland dergelijke operaties plaats. Pas rond 1960 werd het beduidend minder, ook omdat enkele overgelopen KGB-officiëren een boekje open hadden gedaan over dergelijke operaties en de Sovjet-Unie hierdoor veel slechte publiciteit hadden bezorgd.

Dit artikel bespreekt voornamelijk het buitenlandse inlichtingenwerk van de KGB en dan vooral het rekruteren van menselijke bronnen (agenten), een bezigheid die in het jargon van Britse en Amerikaanse inlichtingen- en veiligheidsdiensten Humint (Human Intelligence) wordt genoemd. De medewerkers in vaste dienst van het Eerste Hoofddirectoraat waren inlichtingenofficiëren, want de KGB was een organisatie met een militair rangenstelsel.

De Cambridge Five

De KGB en zijn voorganger de NKVD hebben in hun geschiedenis op het gebied van Humint in het Westen spectaculaire successen geboekt. Ook de militaire inlichtingendienst van de Sovjet-Unie, de GROe (de afkorting staat voor 'Hoofddirectoraat van Inlichtingen'), heeft op dat gebied het nodige gepresteerd. Daarover is echter veel minder bekend. Een van de beroemdste spionagenetwerken van de NKVD wordt in de geschiedschrijving wel als de 'Cambridge Five' aangeduid. Het ging om vijf Britse agenten die in de jaren dertig in de bekende universiteitsstad Cambridge in Groot-Brittannië door de NKVD werden gerekruteerd. Hun namen waren Anthony Blunt, Guy Burgess, John Cairncross, Donald Maclean en Kim Philby. De bekendste is Philby over wie het meeste geschreven is. Alle vijf zouden een glanzende carrière maken bij diverse Britse overheidsdiensten, waaronder het ministerie van Buitenlandse Zaken, de veiligheidsdienst MI5 en de inlichtingendienst MI6, vanaf ongeveer het begin van de Tweede Wereldoorlog tot begin jaren vijftig. Het bijzondere was dat zij in het midden van de jaren dertig door de NKVD werden gerekruteerd tijdens of kort na hun studententijd, in een stadium waarin hun carrière nog niet of nauwelijks van de grond was gekomen. De NKVD-officier Arnold Deutsch die bij de rekrutering een sleutelrol speelde, had bewust de lange termijn voor ogen.

I AM READY TO MEET
AT B ON 1 OCT.
I CANNOT READ
NORTH 13-19 SEPT.
IF YOU WILL
MEET AT B ON 1 OCT.
PLS SIGNAL NORTH 4
OF 20 SEPT TO CONF.
NO MESSAGE AT PIPE.
IF YOU CANNOT MEE.
1 OCT, SIGNAL NORTH AFTER
17 SEPT WITH MESSAGE AT
PIPE.

Aldrich Ames werd in 1991
door de FBI gearresteerd.

Deze brief van Ames aan
de KGB werd door de FBI
onderschept en aan elkaar
geplakt.

Kim Philby, het bekendste
lid van de 'Cambridge Five'
bleek van onschatbare
waarde voor de Russen.

Een ander
belangrijk
aspect van het
netwerk was
dat de vijf als
agenten voor
de Sovjet-Unie
gingen werken

uit ideologische overtuiging, nadat zij in het radicale
studentenmilieu in Cambridge in de jaren dertig com-
munist waren geworden. Het merkwaardige was verder
dat de sympathie van de Cambridge Five voor het
Sovjetcommunisme ontstond in een tijd dat Stalin bezig
was miljoenen van zijn onderdanen uit te moorden.
Dat telde voor hen echter niet zo. Zij hadden vooral
een grote afkeer van het westerse kapitalisme dat in
die periode massale werkloosheid te zien gaf en niet in
staat leek een vuist te maken tegen de dreiging van het
Duitse nationaal-socialisme. Het feit dat de Cambridge
Five 'ideologische' agenten waren, betekende ook dat zij
voor hun spionagewerk geen betaling verlangden. Ster-
ker nog, als de NKVD aan iemand als Philby geld had
willen geven, zou hij dat zeker verontwaardigd hebben
afgewezen. Vooral in de eerste helft van de twintigste
eeuw werkten de GROe en de NKVD/KGB heel veel met
ideologische agenten.

In de latere decennia van de Koude Oorlog waren wes-
terse staatsburgers die voor de Sovjet-Unie spioneerden
veel meer uit op geld, al bleven er altijd uitzonde-
ringen. Vaak was er trouwens sprake van meerdere
beweegredenen van agenten om voor de Sovjet-Unie
te spioneren. Er kon sprake zijn van grieven tegen een
werkgever bij iemand, bijvoorbeeld vanwege een niet
toegekende promotie. Zoiets wist de NKVD/KGB vaak
handig uit te buiten. Ook bouwde de Sovjetinlichtin-
gendienst in de loop van zijn bestaan een rijke ervaring
op met de rekrutering van agenten door middel van
chantage. Bij een bezoek aan de Sovjet-Unie werd
bijvoorbeeld een politicus of diplomaat verleid door een
aantrekkelijke Russische dame – die uiteraard voor de
KGB werkte – waarna de betrokkene met de foto's die
van het gelukkige samenzijn waren gemaakt, onder druk
werd gezet.

De Cambridge Five waren zo succesvol dat Stalin in de
tweede helft van de jaren veertig vaak al een paar we-
ken nadat ze waren opgesteld belangrijke Britse nota's
over buitenlands beleid en defensie op zijn bureau had
liggen. Vooral Philby is voor de Russen van onschatbare
waarde geweest toen hij in 1949 de verbindingsman
van MI6 werd in Washington D.C. Dat betekende dat hij
namens MI6 de contacten onderhield met zijn Ameri-

kaanse collega's van de CIA, de FBI en andere diensten.
Daardoor kwam de Sovjetdienst in de beginfase van
de Koude Oorlog via Philby van alles te weten over
Amerikaanse inlichtingenoperaties in de Sovjet-Unie
en Oost-Europa, bijvoorbeeld in de vorm van steun aan
opstandige anticommunistische bewegingen in diverse
landen achter het IJzeren Gordijn, zoals Albanië, Polen
en Oekraïne. Het gevolg was in veel gevallen dat agen-
ten die per parachute of vanuit zee door de Amerikanen
in die landen werden gedropt, al meteen bij aankomst
door de plaatselijke communistische veiligheidsdienst
werden opgepakt om vervolgens in een kamp te verdwij-
nen of te worden geëxecuteerd.

Het succes met de Cambridge Five stond voor de NKVD
niet alleen. In de jaren dertig en veertig slaagde de
NKVD er ook in, vrijwel alle geleidingen van het Ameri-
kaanse overheidsapparaat met agenten te penetreren,
tot in het Witte Huis aan toe. Ook hier ging het voorna-
melijk om ideologische agenten. Het Office of Strategic
Services (OSS), de voorloper van de CIA tijdens de
Tweede Wereldoorlog, was vergeven van Sovjet agenten.
Ook binnen het zeer geheime Amerikaanse atoompro-
ject, het Manhattan Project, zaten diverse agenten die
de NKVD essentiële informatie leverden. Zelfs in de
Amerikaanse delegatie bij de conferentie van Jalta van
begin 1945 bevond zich een topagent van de GROe,
Alger Hiss, die toen een hoge ambtenaar was in het
State Department. Deze gevallen van spionage kwamen
pas vanaf het midden van de jaren veertig aan het licht
en zorgden in westerse landen voor een schok. Men was
zich nooit echt bewust geweest van de omvang van
de Sovjetspionage en die naïviteit was ook een van de
redenen voor de successen van de NKVD.

Motieven

Hoewel de beweegredenen voor iemand in het Westen
om als agent voor de Sovjetinlichtingendienst te gaan
werken, per persoon sterk konden variëren en er zoals
gezegd meestal sprake was van meerdere factoren die
een rol speelden, waren er wel patronen te onder-
scheiden. In de eerste decennia van het bestaan van
de Sovjet-Unie kwamen vooral ideologische agenten
relatief veel voor, terwijl vanaf ongeveer de jaren vijftig
van de twintigste eeuw financiële motieven bij agenten
een steeds grotere rol gingen spelen. Een typerend
voorbeeld is het spionagenetwerk dat werd geleid door
de Amerikaanse marineofficier John Walker, die er een
uitbundige levensstijl op na hield en graag het geld
liet rollen. Nadat Walker, die in 1967 zelf zijn diensten
aan de KGB aanbood, in 1976 bij de marine was weg-
gegaan, betrok hij zijn zoon, zijn broer en een vriend

LITERATUUR

die alledrie bij de Amerikaanse marine werkten, bij zijn spionage. Het netwerk zou actief blijven tot 1985, het jaar waarin de vier leden werden gearresteerd, en grote hoeveelheden *top secret* materiaal over codes en co-deerapparatuur van de Amerikaanse marine aan de KGB geven. De consequenties voor de Amerikaanse marine zouden in het geval van een oorlog met de Sovjet-Unie waarschijnlijk desastreus zijn geweest.

Na de Koude Oorlog

De laatste twee grote spionagezaken in de Verenigde Staten uit de Koude Oorlog zijn die van de CIA-medewerker Aldrich Ames en van de FBI-agent Robert Hanssen. Die twee zaken zijn onder andere daarom interessant, omdat zij aantonen dat de spionage tussen Oost en West na de Koude Oorlog bepaald niet werd afgeschaft, zoals menigeen na het einde van de Sovjet-Unie in 1991 misschien hoopte. Ames werd in 1994 door de FBI gearresteerd en Hanssen in 2001. Hanssen had ook al in 1979 korte tijd informatie aan de GROe geleverd, maar vervolgens het contact verbroken. Beiden boden in 1985 het Eerste Hoofddirectoraat van de KGB hun diensten aan en zouden na 1991 blijven doorwerken voor de Russische buitenlandse inlichtingendienst, de SVR. Ames en Hanssen verraadden meteen in 1985 voor een deel dezelfde agenten aan de KGB – die dus voor de CIA of de FBI werkten – met als gevolg dat er ongeveer vijftien in de Sovjet-Unie werden geëxecuteerd. Bij beiden speelden financiële motieven een belangrijke rol en beiden kregen zij van een Amerikaanse rechter levenslang zonder kans op voortijdige vrijlating. Hanssen was voor de Russen duidelijk de belangrijkste van de twee, omdat hij veel meer verraadde dan de identiteit van Amerikaanse agenten binnen het Sovjetestablishment. Hij leverde de Russen duizenden pagina's informatie op diskettes, bijvoorbeeld over het Amerikaanse 'continuity of government programme', dat betrekking had op het functioneren van de Amerikaanse overheid in het geval van een nucleaire oorlog met de Sovjet-Unie. Hij verraadde ook technologisch geavanceerde programma's van de Amerikaanse afluisterdienst National Security Agency (NSA) en satelliettechnologie.

Resultaten

Wat hebben al deze spionageoperaties de Sovjet-Unie nu eigenlijk opgeleverd? Diverse historici zijn waarschijnlijk terecht van mening dat veel van de politieke informatie die de KGB de politieke leiders van de Sovjet-Unie leverde, bij hen eigenlijk nauwelijks weerklink vond. Dat had alles te maken met de extreme achterdocht ten opzichte van het Westen die niet al-

Andrew, Christopher & Vasili Mithrokhin, **The Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West**. London etc., 1999 of later. Amerikaanse titel: **The Sword and the Shield**.

Andrew, Christopher & Vasili Mitrokhin, **The Mitrokhin Archive: The KGB and the World**. London etc., 2005. Amerikaanse titel: **The World Was Going Our Way: The KGB and the Battle for the Third World**.

Cherkashin, Victor & Gregory Feifer, **Spy Handler: Memoir of a KGB Officer. The True Story of the Man Who Recruited Robert Hanssen & Aldrich Ames**. New York, 2005.

Earley, Pete, **Comrade J. The Untold Secrets of Russia's Master Spy in America after the End of the Cold War**, New York 2007.

Haynes, John Earl, Harvey Klehr & Alexander Vassiliev, **Spies: The Rise and Fall of the KGB in America**. New Haven & London, 2009.

leen bij Stalin maar ook bij de leiders na hem heerste, waardoor zij alleen die informatie accepteerden die hun vooroordelen op dat punt bevestigden. Zo geloofde Stalin bijvoorbeeld in 1941 de talrijke waarschuwingen van zijn eigen inlichtingendiensten voor een Duitse aanval niet, omdat hij dacht dat die van Churchill en Roosevelt afkomstig waren. In zijn achterdocht meende hij dat zij hem door die herhaalde waarschuwingen tot een oorlog met nazi-Duitsland wilden provoceren. Het was datzelfde wantrouwen tegenover het Westen dat de Sovjetleiders onder aanvoering van Leonid Breznev begin jaren tachtig op de gedachte bracht dat er een reële kans was op een nucleaire verrassingsaanval door

'De spionage tussen Oost en West werd na de Koude Oorlog niet afgeschaft, zoals menigeen na het einde van de Sovjet-Unie in 1991 misschien hoopte'

de Verenigde Staten en zijn bondgenoten. De inlichtingendiensten van de USSR, waaronder de KGB, kregen opdracht angstvallig uit te zien naar de voortekenen van een dergelijke aanval.

Anders ligt het met de resultaten van de wetenschappelijke en technologische spionage door de KGB, die op dat gebied in de hele Sovjetgeschiedenis zeer actief is geweest. Te denken valt daarbij bijvoorbeeld aan het eerder genoemde Manhattan Project. Allerlei vormen van geavanceerde technologie, vooral die met militaire toepassingen, werden echter door de KGB en de GROe jarenlang systematisch uit het Westen gestolen. Bij het gebruikmaken van die westerse uitvindingen, variërend van radarsystemen tot aandrijvingen voor nucleaire onderzeeërs, speelde de traditionele Russische achterdocht geen rol, omdat die immers vooral betrekking had op politieke inlichtingen. De tragiek van de KGB is echter dat alle spionagesuccessen er uiteindelijk niet echt toe deden, omdat het Sovjetsysteem immers in 1991 aan zijn eigen interne zwakheden bezweek.

Orthodoxie, autocratie en nationaliteit

KERK EN STAAT ONDER POETIN EN MEDVEDEV

'Door zijn woorden en daden verzoende hij meningsverschillen. Hij diende de eenwording van de gehele Russische natie. Onder zijn leiding werd de Russisch-orthodoxe kerk een van 's lands meest invloedrijke instituties, vruchtbaar samenwerkend met de staat.'

► Artikel 14 van de Russische constitutie stelt: 'De Russische federatie is een seculiere staat. Geen enkele religie kan worden ingesteld als staats- of verplichte godsdienst. Religieuze organisaties zijn gescheiden van de staat en gelijk voor de wet.'

▼
Interieur van de Oes-penski kathedraal in het Kremlin, Moskou.

Nicolaas Kraft van Ermel is student geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij specialiseert zich in de eigentijdse geschiedenis van Midden- en Oost-Europa (met name Rusland en Oekraïne).

Deze woorden sprak de Russische president Dmitri Medvedev op 6 december 2008 als reactie op het overlijden van Patriarch Aleksej II, de leider van de Russisch-orthodoxe kerk. Zijn woorden zetten aan tot denken. De president van een seculiere staat, geeft hier namelijk aan dat er tussen kerk en staat een vruchtbare samenwerking is. Dit doet de vraag rijzen of Medvedev en Poetin zich wel aan het door de grondwet opgelegde secularisme houden.¹ Feit is dat president Medvedev en zijn voorganger, thans premier, Vladimir Poetin nauwe persoonlijke contacten onderhielden met patriarch Aleksej II. Bovendien voelt Poetin zich nauw verbonden met de Russische orthodoxie en belijdt in deze kerk zijn geloof. Ook Medvedev is belijdend Russisch-orthodox. Een seculiere Russische staat bestaat niet. Onder Poetin zijn de banden tussen de staat en de Russisch-orthodoxe kerk steeds verder aangehaald. Op welke wijze is dit gebeurd en hoe hebben staat en kerk elkaar beïnvloed ten tijde van het presidentschap van Poetin, en dat van Medvedev? In hoeverre heeft de goede relatie tussen de Russisch-orthodoxe kerk en de staat de vrijheid van andere religieuze organisaties beperkt?

Stalins dubieuze rol

Er is in Rusland geen traditie van scheiding tussen kerk en staat. In de tsarentijd was de Russisch-orthodoxe kerk een feitelijk staatsorgaan. Met de Oktoberrevolutie begon een nieuw tijdperk. De kerk verloor haar dominante positie in de samenleving en er volgde een tijd

van onderdrukking en confiscatie van kerkeigendommen. De voormalige priesterleerling Jozef Stalin heeft een

door de KGB, en collaboreerde een belangrijk deel van de geestelijkheid met het sovjetbewind. Michail Gor-

Dmitrij Donskoj was een veertiende-eeuwse Grootvorst van Moskovië, Alexandr Nevski was een dertiende-eeuwse Grootvorst van Novgorod. Beiden zijn door de Russisch-orthodoxe kerk heilig verklaard en worden binnen het Russische nationalisme als zeer belangrijk aangemerkt. Dmitrij Donskoj leverde een grote bijdrage aan de strijd tegen de Tataren. Alexandr Nevski versloeg bovendien in 1242 tijdens de slag op het Peipusmeer de Duitse Orde. Van dit laatste feit maakte Stalins propagandamachine tijdens de Tweede Wereldoorlog maar al te graag gebruik.

'Een seculiere Russische staat bestaat niet'

zeer dubieuze rol gespeeld in de relatie tussen kerk en staat in de Sovjet-Unie. In de jaren dertig vervolgde Stalin de Russisch-orthodoxe kerk en haar geestelijkheid. In 1940 waren er van de 40.000 parochies die de kerk voor de Oktoberrevolutie telde minder dan 500 over. De Tweede Wereldoorlog bood nieuwe perspectieven. De kerk sloot een 'pact' met Stalin: als ruil voor morele en materiële steun aan de oorlogsinspanningen kon de kerk zich als organisatie consolideren en een patriarch kiezen. Deze steun bestond onder andere uit het betalen van de uitrusting voor het 'Dmitrij Donskoj tankregiment' en een squadron jachtvliegtuigen dat de naam van Alexandr Nevski droeg.² De kerk bleef echter wel onder streng staatstoezicht staan. Onder Chroesjtsjov volgde weer een periode van repressie en infiltratie

batsjovs Perestrojka zorgde in 1990 voor het opheffen van de staatscontrole en voor vrijheid van religie. Dit veroorzaakte een enorme religieuze opleving in Rusland. In 1993, ten tijde van president Jeltsin, werd Rusland officieel een seculiere staat.

Kwalijke invloeden

De snelle en extreme liberalisatie van de Russische samenleving gaf na 1991 aanleiding tot grote maatschappelijke verontrusting. De toename van drugsgebruik, alcoholisme en pornografische publicaties leidde tot conservatieve reacties binnen de samenleving en binnen de Russisch-orthodoxe kerk. Deze laatste wierp zich op als het morele en patriottische geweten van Rusland en wees op de 'kwalijke invloed' van de massaal toege-

1	Orthodox christelijk (waarvan:)	12730	3	Katholiek (waarvan:)	255
1.1	Russisch-orthodoxe kerk	12214	3.1	Rooms-katholieke kerk	251
1.2	Oudgelovigen	285	3.2	Grieks-katholieke kerk	4
1.3	Armeens apostolische kerk	68	4	Overig christelijk	507
1.4	Autonome Russisch-orthodoxe kerk	43	4.1	Wachttorengemeenschap	386
1.5	Russisch-orthodoxe kerk buiten Rusland	30	4.2	Kerk van Jezus Christus van de heiligen der Laatste dagen (Mormonen)	50
1.6	Molokan	27	4.3	Kerk van het soevereine icoon van de moeder Gods	27
1.7	Ware Russisch-orthodoxe kerk	42	4.4	Kerk van het laatste testament	11
1.8	Vrije Russisch-orthodoxe kerk	10	4.5	Verenigingskerk	9
1.9	Oekraïens-orthodoxe kerk (Patriarchaat van Kiev)	11	4.6	Niet gedomineerd christelijk	24
2	Protestants (waarvan:)	4596	5	Islam	3668
2.1	Pinkstergemeenten	1486	6	Jodendom	267
2.2	Baptisme	965	7	Karaïm	1
2.3	Evangelisme	740	8	Boeddhisme	192
2.4	Zevende dags adventisme	652	9	Hare Krishna	80
2.5	Lutheranisme	228	10	Bahai	20
2.6	Presbyterianisme	187	11	Sjamanisme	14
2.7	Methodisme	115	12	Paganisme	11
2.8	Nieuw apostolische kerk	80	13	Taoïsme	6
2.9	Leger des Heils	32	14	Assyrianisme	2
2.10	Kerk van Christus	26	15	Scientology	2
2.11	Mennonieten	9	16	Tantra yoga	2
2.12	Hervormden	5	17	Hindoeïsme	1
2.13	Anglicaanse kerk	1	18	Sikhisme	1
2.14	Overig	70	19	Zoroastrisme	1
			20	Overig	218

Tabel 1: overzicht van officieel geregistreerde religieuze organisaties in Rusland in 2006.

▼
Poetin tijdens de begrafenis van patriarch Aleksej II, december 2008.

► De preambule van de wet benoemt de bijzondere bijdrage die christendom, de islam, het boeddhisme en het jodendom hebben geleverd aan de Russische samenleving en cultuur. De rol van de Russische orthodoxie wordt nog extra benadrukt waarbij het christendom vooral moet worden gezien als orthodox christendom.

stroomde, veelal westerse missionarissen van diverse gezindten.

Op aansporing van de Russisch-orthodoxe kerk werd in 1997 door de Doema, het Russische parlement, restrictieve wetgeving doorgevoerd. De wet op vrijheid van geweten en religieuze verenigingen erkent ieders vrijheid van religie, maar legt tegelijkertijd hindernissen op aan religieuze organisaties van andere signatuur

worden moet een organisatie vijftien jaar lang als religieuze organisatie geregistreerd hebben gestaan bij de overheid. Deze registratievereiste sluit feitelijk alle religieuze organisaties die na 1991 in Rusland actief werden uit van juridische erkenning. Bovendien wordt hen het werken praktisch onmogelijk gemaakt. De staat heeft door deze wet een instrument in handen gekregen om, door middel van de registratievereiste, voor de

'Kerk en staat zien elkaar als bondgenoten in een strijd voor een gezamenlijk ideaal'

dan de voor Rusland traditionele religies.³ Dit geschiedt door een mechanisme van erkenning en registratie. Een juridisch erkende organisatie mag scholen bezitten, religieuze literatuur verspreiden en buitenlandse geestelijkheid in Rusland laten werken. Niet erkende organisaties mogen dit niet. Om juridisch erkend te

staat ongewenste religieuze organisaties niet te erkennen. Niet geregistreerde organisaties mogen overigens wel gebruik maken van de constitutionele vrijheid van religie; zij bezitten echter geen rechtspersoonlijkheid en kunnen derhalve niets bezitten of huren. Zodoende wordt het niet geregistreerde organisaties nog lastiger

gemaakt. De eerder genoemde liberalisatie werd door de Russisch-orthodoxe kerk gezien als een beweging in de richting van religieuze anarchie. Daarom gaf zij haar steun aan deze wetgeving.

Zegen van de patriarch

Onder Poetin en Medvedev is de relatie tussen de Russisch-orthodoxe kerk en de staat nog nauwer geworden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de prominente rol die de patriarch inneemt tijdens de beëdiging van de president. Een interessante gebeurtenis is de eerste officiële actie van Poetin toen hij in 1999 door het aftreden van president Boris Jeltsin ad interim president werd: Poetin begaf zich naar de residentie van de patriarch en vroeg hem zijn zegen. Het regime Poetin beschouwt de Russisch-orthodoxe kerk als een uitvoerend staatsorgaan. Dit in tegenstelling tot de tijd van Jeltsin. Hoewel ook Jeltsin er geen geheim van maakte dat hij Russisch-orthodox christen was, was hij voorstander van een seculiere staat. De seculiere voorkeur van Jeltsin valt in grote mate toe te schrijven aan internationale druk, onder andere op het gebied van ontwikkelingshulp. Kerk en staat zien elkaar als bondgenoten in een strijd voor een gezamenlijk ideaal: Rusland als een land met een hoge morele en patriottische standaard. Een belangrijk bestanddeel van dit patriottisme is de Russische-orthodoxie. In 2000 heeft de bisschoppenconferentie van de Russisch-orthodoxe kerk haar verhouding tot de staat vastgelegd in een document dat zij 'Fundamenten van het sociale concept van de Russisch orthodoxe kerk' heeft genoemd. Dit document stelt vast dat de kerk een partner is voor de staat in domeinen waar een gedeeld doel bestaat. Enkele van deze domeinen zijn: geestelijke verzorging van wetshandhavers en militairen, het behoud van moraal in de samenleving, wetenschap, onderzoek, cultuur, kunst en de media. Daarnaast ook het tegengaan van pseudo-religieuze elementen die een gevaar voor de samenleving vormen. Op deze punten werken de Russisch-orthodoxe kerk en de staat samen en wordt de kerk door de staat bevoordeeld ten opzichte van andere religieuze gemeenschappen. Zo is de Russisch-orthodoxe kerk de enige religieuze organisatie die in het leger, in het gevangeniswezen en in het politieapparaat geestelijke verzorging mag aanbieden.

De grote mate van gelijkheid tussen de doelen van de Russisch-orthodoxe kerk en de overheid is goed te verklaren. Overheidsfunctionarissen en het leiderschap van de Russisch-orthodoxe kerk vinden allebei hun wortels in de sovjetnomenclatuur en in de KGB. Zo is Poetin zelf voormalig KGB-agent, veel van zijn naaste mede-

werkers zijn ook uit de KGB of haar opvolger de FSB afkomstig. Andere hoge functionarissen in de overheid zijn oude partijbonzen. Veel hoge geestelijkheid binnen de Russische-orthodoxe kerk heeft als KGB-informant of infiltrant gefunctioneerd. Zo heeft patriarch Aleksej II nooit ontkend dat hij met de Sovjetoverheid heeft gecollaboreerd.

Religieus onderwijs

Deze bevoordeling is ook in het onderwijs aanwezig. De Russisch-orthodoxe kerk wilde op alle openbare scholen een schoolvak 'basis van de orthodoxe cultuur' invoeren. Op deze wijze zou onderwijs in de Russische orthodoxie voor alle Russische scholieren verplicht worden. Islamitische organisaties vreesden dat dit schoolvak als anti-islamitisch bedoeld was en wilden graag zelf ook religieus onderwijs aanbieden. De islamitische organisaties protesteerden met succes tegen dit voorstel. Hoewel de Russisch-orthodoxe kerk liever haar plan uitgevoerd had willen zien, ging zij akkoord met een compromis. Het religieus onderwijs werd regionaal ingedeeld, in heel Rusland zou een vak in de Russische

'Veel hoge geestelijken hebben als KGB-informant gefunctioneerd'

orthodoxie worden aangeboden. Daar waar een substantieel deel van de bevolking een andere godsdienst aanhangt, zoals de islam of het boeddhisme wordt ook een vak in die religie aangeboden.

Deze aanpak maakt het voor kleine geografisch gespreide religieuze organisaties onmogelijk om scholing in het openbaar onderwijs te verrichten. Hun aanhang maakt nergens in Rusland een substantieel onderdeel van de bevolking uit. Er moet hier worden gedacht aan protestantse kerkgenootschappen, de Rooms-katholieke kerk en de Joodse gemeenschap. Op de Joodse gemeenschap na zijn dit allemaal religieuze organisa-

(Russisch-)orthodox	52-59%
(Rooms-)katholiek	0,7%
Protestanten	1%
Oudgelovig	1%
Moslim	4-6%
Boeddhisten	0,40%
Nieuwe religieuze bewegingen*	0,20%
Joden	0,03%
Overig**	34-40%

Tabel 2: schatting van de religieuze samenstelling van de Russische bevolking

▷ De rooms-katholieke geestelijkheid in Rusland is vrijwel uitsluitend van buitenlandse origine. Een belangrijk deel van de geestelijkheid is Pools. Bisschop Jerzy Mazur is Rusland uitgezet ondanks zijn geldige inreisvisum voor Rusland.

ties die voor 1991 nauwelijks bestonden. Dit zijn de nieuwkomers die de Russisch-orthodoxe kerk niet in Rusland wenste te hebben. De Russisch-orthodoxe kerk beschouwt het Russische volk als haar uitverkoren volk. Als de rooms-katholieke kerk zich zou beperken tot het bedienen van in Rusland wonen-de Polen, dan zou de Russisch-orthodoxe kerk geen bezwaren hebben tegen de activiteiten van de Rooms-katholieken. Het is natuurlijk opvallend dat de in het onderwijs benadeelde religieuze organisaties veelal christelijke organisaties zijn die tot de West-Europese tak van het christendom behoren. Patriarch Aleksej II zag het West-Europese christendom als ketterij wat uiteraard een reden is voor deze benadeling. Daarnaast valt het 'westerse karakter' van deze tak van het christendom niet te rijmen met het door de overheid gepropageerde Russische nationalisme.

LITERATUUR

Anderson, John, 'Putin and the Russian Orthodox Church: **Asymetric Symphonia?**' *Journal of International Affairs* 61 (2007) 185-201.

Basil, John, D., 'Church-State relations in Russia: **Orthodoxy and Federation Law, 1990-2004**' *Religion, State and Society* 33 151-163.

Bezemer, J.W. en Marc Jansen, **Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Poetin** (Amsterdam: van Oorschot 2008).

Bremer, Thomas, Kreuz und Kreml. **Kleine Geschichte der orthodoxen Kirche in Russland** (Freiburg im Breisgau: Verlag Herder 2007).

Brouwers, Arnout, 'Restaurator van de orthodoxie; Aleksej II (79), patriarch van Moskou en heel Rusland overleden' *De Volkskrant* 6 december 2008.

Davis, Derek H., 'Russia's new law on religion: Progress or regress?' *Journal of Church and State* 39 (1997) 645-656.

Garrard, John, en Carol Garrard, **Russian Orthodoxy Resurgent. Faith and power in the new Russia** (Princeton: Princeton University Press 2008).

Gaudt, Sveta, 'Putin, the Pope and the Patriarch' *Transitions Online* 17 november 2008.

Krindatch, Alexey D., 'Changing relationships between Religion, the State, and Society in Russia' *GeoJournal* 67 (2006) 267-281.

Warhola, James W., 'Religion and Politics under the Putin Administration: Accommodation and Confrontation within "Managed Pluralism"' *Journal of Church and State* 49 (2007) 75-95.

Zarakhovich, Yuri, 'Putin's Reunited Church' *Time Magazine* 17 mei 2007.

Andere religieuze organisaties

De Rooms-katholieke kerk is verschillende keren door de Russische staat op een nadelige wijze behandeld. Paus Johannes Paulus II heeft meermaals aangegeven dat hij graag een bezoek aan Rusland zou brengen. Druk vanuit de Russisch-orthodoxe kerk heeft ervoor gezorgd dat dit bezoek nooit heeft plaatsgevonden. Deze druk heeft Poetin er overigens niet van weerhouden de Paus in het Vaticaan te ontmoeten. Van serieuze betekenis zijn maatregelen van de staat na het instellen van de volledige bisschoppelijke hiërarchie in Rusland door de Katholieke kerk in 2002. Op instigatie van de Russisch-orthodoxe kerk zijn inreisvisa voor katholieke geestelijkheid niet afgegeven en zijn leden van de Katholieke geestelijkheid (waaronder de Poolse bisschop van Irkoetsk, Jerzy Mazur) zelfs het land uitgezet.⁴ Niet alleen de katholieke kerk is door de staat benadeeld. Zo zijn de Wachttorengemeenschap en het Leger des Heils binnen het grondgebied van de stad Moskou verboden. Redenen waren in het geval van de Wachttorengemeenschap dat deze zou 'aanzetten tot zelfmoord', en in het geval van het Leger des Heils dat deze zich als een 'militaire organisatie' zou gedragen. Beide aanklachten zijn natuurlijk een farce. De Wachttorengemeenschap is streng gekant tegen zelfmoord. En hoewel het Leger des Heils inderdaad een militaire hiërarchie kent, zijn haar heilsoldaten enkel bewapend met muziekinstrumenten en een collectebus.

Enerzijds heeft de staat onder Poetin andere religieuze organisaties benadeeld, anderzijds heeft Poetin zich bijzonder ingezet voor problemen binnen de Russisch-orthodoxe gemeenschap. Volgens patriarch Aleksej II was het aan Poetin te danken dat de hereniging tussen de Russisch-orthodoxe kerk in eigen land en de Russisch-orthodoxe kerk buiten Rusland op 17 mei 2007 heeft kunnen plaatsvinden. De laatste is opgericht door Russische emigranten die na de Oktoberrevolutie in 1917 Sovjet-Rusland waren ontvlucht, en is voornamelijk actief in de Verenigde Staten, Australië, Oostenrijk, Duitsland en enkele Zuid-Amerikaanse landen. De Russisch-orthodoxe kerk buiten Rusland heeft zich aanvankelijk na 1991 niet willen herenigen omdat zij vond dat de Russisch-orthodoxe kerk zich in de sovjetperiode heeft laten compromitteren door de KGB en er tevens niet voldoende met dit verleden is afgerekend.

Is Rusland een seculiere staat?

Rusland is op dit moment geen seculiere staat zoals de grondwet vereist. De transitie van een atheïstisch dogmatische staat naar een seculiere staat heeft gefaald. De door Gorbatsjov ingezette hervormingen zijn lang-

zaam, beetje bij beetje, teruggedraaid. Het belangrijkste verschil met de sovjetperiode is dat het staatsdogma niet het communistische atheïsme is, maar de Russische orthodoxie. Staat en de Russisch-orthodoxe kerk zien elkaar als bondgenoten in de strijd voor een hoge morele en patriottische standaard in Rusland. Een belangrijke reden voor deze overeenkomst in doelen zijn de gedeelde wortels van hoge overheidsfunctionarissen en het leiderschap van de Russisch-orthodoxe kerk. Het zou echter te gemakkelijk zijn om Poetin en zijn opvolger Medvedev de volle-

'De Russisch-orthodoxe kerk beschouwt het Russische volk als haar uitverkoren volk'

dige schuld voor deze gang van zaken te geven. De eerste reden is dat de verandering al is ingezet voordat Poetin in 1999 aan zijn eerste premierschap begon en daarmee voor zijn presidentschap. Een tweede reden is het gebrek aan traditie op het gebied van scheiding tussen kerk en staat. Rusland heeft dit in het verleden nooit gekend. Het zou daarom irrealistisch zijn van Rusland te verwachten

een dergelijke scheiding plotseling in te voeren. Zeventig jaar communisme heeft geen blijvende uitwerking gehad op de verhoudingen tussen kerk en staat. Het uit de tsaren-tijd stammende motto 'Pravoslavije, samoderzjavije, narodnost' (orthodoxie, autocratie en nationaliteit) is van toepassing op het hedendaagse Rusland. Orthodoxie en de Russische nationaliteit zijn staatsdogma's, en Poetin en Medvedev regeren als autocraten. In de nabije toekomst is geen verandering te verwachten in de verhoudingen tussen de Russisch-orthodoxe kerk en staat. De huidige

president Medvedev heeft tot op heden geen ander beleid dan zijn voorganger Poetin gevolgd.

De toespraak van Medvedev aan de Russische natie na de dood van Aleksej II kunt u downloaden op www.vgnkleio.nl.

▽
Novodevichy klooster, Moskou. Het klooster werd gesticht in 1524 en werd vooral gebruikt voor adellijke dames die zich, al dan niet vrijwillig, uit de wereld terugtrokken. De zuster van Peter de Grote en zijn eerste vrouw woonden in het klooster. Het oudste gebouw van het klooster is de Smolensk kathedraal. De prachtige koepels zijn er in de zeventiende eeuw aan toegevoegd. Bij het klooster hoort een beroemd kerkhof. Hier zijn onder andere Gogol, Prokofiev, Eisenstein en vele andere vermaarde Russen begraven.

Een nieuwe Koude Oorlog?

HET ASSERTIEVE RUSSISCHE VEILIGHEIDS- BELEID

Het assertieve Russische veiligheidsbeleid van Vladimir Poetin en Dmitri Medvedev leidt tot enige zorg in militaire en politieke kringen in het Westen. Stuurt Rusland aan op een nieuwe Koude Oorlog?

▷ Dunk, Th. van der (2006), Tweede Koude Oorlog in aantocht, *Internationale Spectator*, 60, 12, pp. 626-629; *The Guardian*, 11 April 2007 (Russia threatening new cold war over missile defence); Lucas, E. (2008), *The New Cold War: How the Kremlin Menaces both Russia and the West*, New York: Palgrave Macmillan; *The Telegraph*, 27 August 2008 (Russia ready for new Cold War over Georgia).

▷ Odom, W.E. (1998), *The Collapse of the Soviet Military*, New Haven: Yale University Press, pp. 1-2, 14.

▷ Bezemer, J.W. (1988), *Een geschiedenis van Rusland: Van Rurik tot Brezjnev*, Amsterdam: Van Oorschot, pp. 26, 33-34; Russian nationalist writer calls for new Eurasian empire, *RFE/RL Newsline*, 10, 205, Part I, 6 November 2006.

De laatste jaren voert Rusland een assertieve koers in de richting van het Westen en naar landen in zijn invloedssfeer die zich los wensen te maken van Moskou. Zo heeft het Kremlin sinds december 2005, vanwege politiek onwelgevallige ontwikkelingen, herhaaldelijk de energiekraan laten dichtdraaien naar Oekraïne, Georgië en Estland. Rusland laat zich regelmatig fel uit over de 'dominante' westerse politiek en heeft een cruciaal wapenbeheersingsverdrag tussen Rusland en de NAVO opgeschort. Bovendien vocht Rusland in augustus 2008 een kortstondige oorlog tegen Georgië uit. Deskundigen vragen zich inmiddels af of er sprake is van een nieuwe Koude Oorlog.¹

In 1989 liep de eerste Koude Oorlog, tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, respectievelijk de NAVO en het Warschaupact, op zijn eind. Twintig jaar later horen we weer dreigende taal van het Kremlin aan het adres van het Westen. Is de veiligheidspolitiek van het Rusland van nu zo anders als die van de Sovjet-Unie tijdens de Koude Oorlog?

Het traditionele veiligheidsdenken

Om het huidige veiligheidsdenken goed te kunnen begrijpen moeten we de uitgangspunten van oudsher, zoals die gestalte kregen in tsaristisch en Sovjet-Rusland, nader bekijken. Hoe verhoudt zich dat veiligheidsdenken met de wijze waarop Poetin en Medvedev nu hun veiligheidspolitiek gestalte geven?

Allereerst is daar traditioneel de angst voor het vreemde, het gevoel omringd te zijn door vijanden, als gevolg van invasies van Mongolen, Fransen en Duitsers. Dit kenmerk vindt zijn tegenwoordige weerslag in een nadruk op externe dreigingen in de veiligheidsdocumenten.² Samenhangend met het vorige kenmerk valt

vervolgens een onverzadigbare zucht naar veiligheid te noemen, welke zich uitte in expansie en bufferzones, zoals die van het Warschaupact. Dit aspect wordt tegenwoordig gestalte gegeven via invloed in verschillende internationale samenwerkingsorganisaties, bijvoorbeeld het Gemeenebest van Onafhankelijke Staten (GOS). Een derde kenmerk is een superioriteitsgevoel, dat met verwijzingen naar de unieke status van Rusland en zijn leidende rol in de wereld tot uiting komt. Als zogeheten 'Derde Rome'-theorie – de politiek-religieuze voortrekkersrol van Moskou na de val van Rome en Constantinopel – leefde dit al onder de tsaren en marxisten-leninisten. Onder Poetin en Medvedev uit dit denken zich in frequente uitspraken over de status van grote mogendheid/supermacht en het zich niet langer laten negeren/vernederen door het Westen.³ Het vierde en laatste aspect is het feit dat Russen geen democratische traditie kennen, maar eerder een leven van dienstbaarheid aan de staat. De beleidsconsequentie van dit kenmerk wordt weerspiegeld in Poetins 'verticale' beleid van gecentraliseerde macht bij het Kremlin en een intern veiligheidsbeleid, dat onder het mom van

Luitenant-kolonel Marcel de Haas is Ruslandkundige en als krijgskundig onderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' in Den Haag.

Vrouw tussen de puinhopen van een gebombardeerd gebouw tijdens de Russische inval in Georgië, augustus 2008. Copyright 2005-2009 ministerie van buitenlandse zaken, Georgië.

terrorismebestrijding, democratische instellingen aan banden heeft gelegd.⁴ Zo hebben Poetins veiligheidsdiensten de federatie stevig in handen gekregen en is de effectiviteit ervan gebleken bij de 'oplossing' van het conflict in Tsjetsjenië.

Psychologische klap van 1991

De genoemde aspecten hebben ertoe geleid dat het Russische rijk zich vanaf circa 1200 steeds continentaal heeft uitgebreid, met onder meer Siberië, de Kaukasus en Centraal Azië.⁵

In 1991 vond een tegenovergestelde ontwikkeling plaats. Met het opheffen van het Warschaupact in juli van dat jaar verloor de Sovjet-Unie haar veiligheidskordon in het westen. En met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in december 1991 bleef Rusland als rompstaat achter na het verlies van onder meer de Trans-Kaukasus, Centraal Azië en Oekraïne. Los van de grote volksverhuizingen binnen het GOS en andere sociaal-economische aspecten, moet de psychologische factor van de ineenstorting van het

van samenwerking met het Westen, anderzijds een koers van macht en invloed, die dikwijls een antiwesters karakter draagt. De samenwerkingskoers manifesteert zich in acceptatie van de post-Koude Oorlogstatus van Rusland als die van een regionale mogendheid. Deze lijn gaat gepaard met de wens om Rusland te integreren in de internationale arena resulterend in samenwerking in veelal door het Westen geleide organisaties, zoals de G8, de Europese Unie of de NAVO. In dit prowesterse beleid ligt de nadruk op het economisch instrument, dat het economische vermogen van Rusland bevordert. Het resultaat van deze beleidslijn is dat Rusland aanvankelijk geen weerstand bood tegen uitbreiding van de NAVO, noch tegen de stationering van Westerse troepen in Afghanistan en Centraal Azië.

Tegelijkertijd met deze politiek voert Rusland echter ook een koers die gericht is op macht en invloed. Bij deze koers staat centraal dat Rusland niet langer mag worden genegeerd als belangrijke speler in de internationale arena en, daarmee samenhangend, dat Rusland erken-

Riasanovsky, N.V. (1984 [1963]), *A History of Russia*, New York: Oxford University Press, 4th edition, pp. 115-117; Smith, M.A. (2006), *Sovereign Democracy: The Ideology of Yedinaya Rossiya*, Camberley: Conflict Studies Research Centre, UK Defence Academy.

Bezemer (1988); Riasanovsky (1984).

Smith (2006).

'Naast retoriek en beleidsconcepten gaf het Kremlin door middel van militair machtsvertoon ook reden tot zorg voor een terugkeer naar de Koude Oorlog'

grote Russische rijk, als drijfveer voor het actuele veiligheidsdenken, niet uit het oog worden verloren.

Is het Russische veiligheidsdenken na het einde van de Sovjet-Unie nu zoveel veranderd? Het hedendaagse Rusland kent geen allesoverheersende controle van de (communistische) partij meer en de KGB werd rond 1991 al opgedeeld in afzonderlijke, minder machtige veiligheidsdiensten. Door toedoen van Poetin hebben de opvolgers van de KGB - verschillende veiligheidsdiensten met de FSB als voornaamste - echter grip op alle administratieve niveaus en daarmee op de politieke macht in Rusland. De partij van Poetin en Medvedev heeft een ruime meerderheid in het parlement en maakt de oppositie mond-dood, waardoor het ontbreekt aan effectieve controle op de uitvoerende macht.⁶ De rechterlijke macht lijkt ook ondergeschikt te zijn aan de machthebbers in het Kremlin. Daarnaast hebben de oligarchen plaats gemaakt voor hernieuwde staatsheerschappij over de strategische sectoren van de Russische economie, zoals Gazprom. Ondanks de grote verschillen met de Sovjet-Unie, is onder Poetin en Medvedev de macht ook weer in handen van één politieke partij met de veiligheidsdiensten als controleapparaat.

Dualisme

Het veiligheidsbeleid van de Russische Federatie sinds 1991 kenmerkt zich door dualisme: enerzijds een koers

Een jongetje in een tent in een vluchtelingenkamp in Gori, september 2008.

► President Medvedev en premier Poetin.

► Gerrits, A.W.M. (2002), Rusland, de NAVO en het Westen, *Internationale Spectator*, 56, 10, pp. 507-510.

► Haas, M. de, A. Tibold & V. Cillessen (2006), *Geo-strategy in the South Caucasus: Power play and Energy Security of States and Organisations*, The Hague: Clingendael Institute, pp. 68-70; *The St. Petersburg Times*, 16 September 2008 (Record \$ 47.9 billion planned for defense); *Eurasia Daily Monitor*, 18 September 2008 (Will more money help buy more modern weapons?).

► Russia: Kremlin sees its foreign-policy star on the rise, *RFE/RL*, 21 March 2007.

ning wil voor zijn beoogde (herwonnen) status van supermacht. Dit beleid uit zich ondermeer in een sterke invloed op het GOS, bijvoorbeeld door

het dichtdraaien van de energiekraan of door (militaire) samenwerking in onder andere de Collective Security Treaty Organisation (CSTO). Bij deze beleidslijn ligt de nadruk op militaire en energiemachtsmiddelen. Deze koers manifesteert zich in antiwesterse retoriek in de voornaamste Russische veiligheidsdocumenten. De sterke kant van het dualistische veiligheidsbeleid is dat de prowesterse koers en de koers van macht en invloed tegelijkertijd kunnen plaatsvinden. Zo fulmineerde Poetin in 2003 tegen de Amerikaanse inval in Irak, maar liet via zijn minister van Buitenlandse Zaken weten dat de samenwerking met de Verenigde Staten en het Westen desondanks gewoon kon doorgaan. Deze Realpolitik, waarbij het Kremlin kennelijk niet gehinderd wordt door morele dilemma's, levert zowel economisch als politiek gewin op.

Grievens

Er zijn nogal wat zaken die de Russen de laatste jaren dwarszitten en die ten grondslag liggen aan de assertieve opstelling van hun veiligheidsbeleid ten opzichte van het Westen. Zo voelde Rusland zich buiten spel gezet in de jaren negentig bij het NAVO-ingrijpen in voormalig Joegoslavië. De oostwaartse uitbreiding van de NAVO, in 1999 en 2004, ziet Rusland als tegenstrijdig beleid van een alliantie die zegt dat de Russische Federatie geen opponent meer is. De NAVO kan hierdoor in Ruslands 'invloedsfeer' militair actief zijn, wat voor het Kremlin onaanvaardbaar is. Voorts heeft Rusland weliswaar een partnerschap met de NAVO, maar het heeft geen enkele invloed op militaire operaties van dit bondgenootschap.⁷

Een andere onwelgevallige ontwikkeling voor de Russen is dat de NAVO de luchtruimbeveiliging beheert van de Baltische staten, drie voormalige Sovjetrepublieken. Een volgend bezwaarpunt is de voorgenomen stationering van Amerikaanse militaire instructeurs op oefenterreinen in Bulgarije en Roemenië, landen die vroeger tot het Warschaupact behoorden. En als laatste grief – die het meeste stof heeft doen opwaaien – de plaatsing van een Amerikaans raketverdedigingssysteem in Polen en Tsjechië, dat Rusland beschouwt als een bedreiging van zijn kernwapenarsenaal en van zijn nationale veiligheid. Uit deze opsomming van Russische verwijten tegenover het Westen blijkt dat de negatieve gevoelens al meer dan een decennium spelen, maar pas recentelijk onverbloemd naar buiten komen.

Een nieuwe Koude Oorlog?

Is er nu inderdaad sprake van een nieuwe Koude Oorlog, vergelijkbaar met de oorlog die met de ondergang van het Warschaupact en de Sovjet-Unie rond 1990 is verdwenen? Al vermelde argumenten die daarvoor pleiten zijn vooral sinds Poetins toespraak tot de veiligheidsconferentie in München (februari 2007): opgelaaide antiwesterse retoriek, de toepassing van het 'energiewapen', de opschorting van het Verdrag over de Conventionele Strijdkrachten in Europa in december 2007 en de in Russische ogen Amerikaanse 'militarisering' van Oost-Europa. Andere relevante zaken zijn de 'strijd' tussen het Westen en Rusland om de energiebronnen rond de Kaukasus en Centraal Azië en de vertienvoudiging van het Russische defensiebudget sinds Poetin in 2000 aantrad als president.⁸ Het vijfdaagse gewapende conflict van Rusland tegen Georgië van augustus 2008 heeft hen die van mening zijn dat er opnieuw een Koude Oorlog is ontstaan, nog meer argumenten in handen gegeven. Zo heeft Moskou in de

Georgische jongeren met nationale vlag protesteren tegen de Russische invasie, september 2008.

nadagen hiervan de onafhankelijkheid van de Georgische separatistische regio's Abchazië en Zuid-Ossetië erkend en stationeerde daar een kleine achtduizend militairen; vervolgens bevroor de NAVO de militair-politieke relaties met Rusland tot eind 2008 en schortte de Europese Unie de onderhandelingen voor een nieuw samenwerkingsverdrag met Rusland op.

Naast retoriek en beleidsconcepten gaf het Kremlin door middel van militair machtsvertoon ook reden tot zorg voor een terugkeer naar de Koude Oorlog. Diverse keren dreigden Poetin en Medvedev – als represaille voor het geplande Amerikaanse antirakettschild – met het richten van kernraketten op Polen, Tsjechië en Oekraïne en met het plaatsen van nieuwe raketten in de Russische enclave

diplomatieke en militaire samenwerking gewoon door.

Zo is er een gezamenlijke Russisch-Westerse aanpak van de kernwapenproblematiek met betrekking tot Iran en Noord-Korea. En sinds november/december 2008 vinden respectievelijk de Europese Unie en de NAVO de tijd rijp om weer met Rusland samen te werken wat betreft de meeste onderwerpen die voor het Georgiëconflict al op de agenda stonden. Voorts heeft Moskou de toestemming aan de NAVO voor het vervoer over Russisch grondgebied van niet-militaire goederen naar Afghanistan voor de ISAF-troepenmacht steeds gecontinueerd, ondanks de oplopende spanningen met het Westen. Beide partijen waren en zijn immers gebaat bij het terugdringen van de drugshandel en de dreiging van de Taliban in en rondom

Beelden van de Russische inval in Georgië, copyright 2005-2009 ministerie van buitenlandse zaken, Georgië.

'Ondanks de grote verschillen met de Sovjet-Unie, is onder Poetin en Medvedev de macht ook weer in handen van één politieke partij met de veiligheidsdiensten als controleapparaat'

Kaliningrad. Verder voerden de Russen met de Chinezen in augustus 2007 grootschalige oefeningen uit in de Oeral, onder de vlag van de Shanghai Cooperation Organisation. Dit militaire machtsvertoon werd nog versterkt door Poetin – bij de afsluiting van de oefeningen – door het aankondigen van de hervatting van de vluchten van Ruslands strategische (nucleaire) bommenwerpers, niet alleen als test langs de grenzen van landen die aangesloten zijn bij de NAVO, maar ook voor bezoek aan bevriende staten, zoals Venezuela.

Daarnaast keerde de Russische marine voor het eerst sinds het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, met vlootverbanden terug in de Atlantische Oceaan, de Middellandse Zee, het Midden-Oosten en in de Caribische regio. Vervolgens hield het Kremlin in mei 2008 voor het eerst sinds zestien jaar weer een militaire parade op het Rode Plein, waarbij de nadruk lag op de door Rusland ontwikkelde kernwapens. Het summum van militair machtsvertoon kwam in augustus 2008 met de aanwending van militair geweld tegen en bezetting van grote delen van Georgië, nadat dit land de opstandige regio Zuid-Ossetië binnenviel.

Tegenargumenten

Tegenover de argumenten die ervoor pleiten dat er weer een Koude Oorlog aan de gang is, staat een aantal andere ontwikkelingen of situaties. Ondanks de oplopende tegenstellingen tussen Rusland en het Westen gaat de

Afghanistan. Opmerkelijk is dat de militaire en diplomatieke delegaties van de NAVO in Moskou en van Rusland op de NAVO-hoofdkwartieren in Brussel en Mons op hun post zijn gebleven en hun overleg voortzetten. Tijdens het Kosovoconflict in 1999 was dat anders, toen werd deze uitwisseling eenzijdig door Rusland opgeschort. Vervolgens en misschien wel het voornaamste argument: er is geen sprake van (de opbouw van) massale troepenmachten en wapenarsenalen van Oost en West tegenover elkaar, zoals dat destijds het geval was aan de Duits-Duitse grens. Het huidige Russische 'sabelgekleter' met en over (nieuwe) kernwapens vormt, samen met het politieke gebruik van energiemiddelen, het instrumentarium om Moskou's zucht naar herstel van de supermachtstatus te verwezenlijken.⁹

Zo gezien is er weliswaar sprake van verslechterde verhoudingen tussen het Westen en Rusland, maar niet van een nieuwe Koude Oorlog, zoals we die kenden tussen 1945 en 1990.

Dit artikel is een sterk ingekorte en enigszins gewijzigde versie van 'Russisch veiligheidsbeleid: weerzien met het Sovjetrijk?' van M. de Haas, in: *Jaarboek vrede en veiligheid 2008: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert; Th. van den Hoogen; R.A. Wessel, Nijmegen: Centrum voor Internationaal Conflict-Analyse & Management (2009), pp. 105-123.

Eindexamen 2009

Havo 'ging eigenlijk wel goed'

Het was opvallend rustig rondom het eindexamen geschiedenis. Letterlijk, want ruim een uur voor tijd was al bijna driekwart van mijn leerlingen 'met een goed gevoel' vertrokken. Maar ook het bijna traditionele debat over onbegrijpelijke vragen, te veel vragen en vragen over dingen die 'we helemaal niet hoefden te leren' bleef uit. Daarover verschenen zelfs krantenberichten, want vorig jaar had het examen geschiedenis op havo en vwo nog zoveel reacties uitgelokt.

Ook bij de examenbespreking kwamen we met de collega's tot dezelfde conclusie: aan het examen mankeerde alles bij elkaar genomen niet zo veel. Zowel de leerlingen als hun docenten konden er redelijk mee uit de voeten. Aan de andere kant vielen de scores wel tegen. Misschien heeft dat te maken met het correctievoorschrift (cv). Dat rammelde behoorlijk.

Bij zeker een derde van de opgaven sloten vraag- en

Het is de vmbo-commissie dit jaar helaas niet gelukt om een verslag over de vmbo-examens te schrijven. Gelukkig is de commissie inmiddels weer redelijk op sterkte met twee nieuwe leden, een actieve voorzitter en nieuwe plannen voor de toekomst. Volgend jaar kunt u weer op hen rekenen.

antwoordenmodel niet op elkaar aan. Een paar voorbeelden om dat te verduidelijken: bij opgave 1 gaat het in de vraag om betrokkenheid bij de staat, in het cv heeft men het over idealen van de Franse Revolutie. In opgave 19 hebben de gilden geen invloed in de meeste trafieken, terwijl zij in het cv weinig invloed hadden. Bij opgave 21 is Amsterdam het centrum van de wereld, terwijl het cv Amsterdam vooral als centrum van de Republiek neerzet. De verandering van de positie van de vrouw bij opgave 29 wordt in het cv alleen als verslechtering weergegeven,

terwijl er ook verbeteringen zijn te noemen.

Deze kritiek behelst echt meer dan taalkundige muggenzifterij. Wanneer vraag en antwoord niet op elkaar aansluiten, wordt het voor een docent vrijwel onmogelijk om een antwoord van een leerling op waarde te schatten. Geschiedenis mag dan een discussie zonder eind zijn, maar die mag zich natuurlijk nooit toespitsen op een correctievoorschrift van een eindexamen.

Vwo: venijn zit 'm in de staart

Het lijkt het wel of er op het vwo meer binnenvetters zitten dan op havo. Zowel bij het LAKS als op het forum van de VGN komen er standaard veel minder klachten bij het cse geschiedenis vwo binnen dan bij havo. Toch was de landelijke bespreking in Utrecht behoorlijk verhit geweest, kregen wij in de regio te horen.

Nog zonder een vraag of antwoord inhoudelijk te bekijken: maar liefst 22 punten in de laatste zes opgaven;

▽
Misleidende informatie bij deze foto door Roger Fenton bij vraag 6 leidde op het havo tot verwarring. Veel leerlingen grepen het bijschrift aan om te zeggen dat deze bron onbruikbaar was voor propagandadoeleinden van de Britse overheid: 'je gaat toch geen foto afdrucken waar bij staat dat die kleding te laat komt!'

bron 2

Een foto van Roger Fenton van Britse troepen in het voorjaar van 1855 in warme winterkleding. Het grootste deel van de warme kleding kwam te laat aan om tijdens de bittere kou van de winter gedragen te kunnen worden. Op de foto poseren de soldaten later, in warm weer, in de warme kleding

moet dat nu echt helemaal tot het einde van het examen worden bewaard!? Het geringe aantal klachten weerspiegelt slechts enigszins de tevredenheid van de docenten. Ja, het examen was goed te doen. Dat betekent dan vooral niet te moeilijk, representatief voor de stof en gevarieerde bronnen. Lager dan een vijf haal je daardoor niet snel, maar hoger dan een acht ook niet. De belangrijkste hindernissen: de Noordse oorlogen (vraag 22) hoefden de leerlingen inderdaad niet te weten. Opgave 12 over de gepubliceerde herinneringen van de frontsoldaten was misschien wel veel erger: een stapeleffect en volstrekt onduidelijk geformuleerd. Onduidelijk was ook de bron van Wilson (opgave 14) en de bijzondere positie

van de vrouw in vraag 20. Het cv was net als bij havo dit jaar niet geweldig. Ook hier vaak onregelmatigheden tussen vraag en antwoord (onder andere opgave 1, 11, 13) of foute antwoorden (onder andere opgave 16, 18, 24). Afgaande op de reacties bij de besprekingen en op de diverse internetfora krijg ik de indruk dat het allemaal wel wat uitdagender mag. Zowel leerlingen als docenten hebben na afloop iets van 'was dit het nou?' Veel collega's zitten zo in de stof dat zij al snel onjuistheden bij de opgaven of het cv ontdekken. Leerlingen geven na afloop toe dat het allemaal wel meeviel en dat je met een paar daagjes leren nog best een voldoendetje kunt scoren. Mag het dus misschien een onsje meer zijn?

Derk Walters,
'Geschiedenis is
meer dan feitjes',
NRC Handelsblad,
20 mei 2009.

DE ANGST VOOR DE TIEN TIJDVAKKEN?

In *NRC Handelsblad* van 20 mei 2009¹ zegt collega Chris Keuken uit Gorinchem dat de tien tijdvakken 'een karikaturaal beeld vertellen'. Maar in het hele artikel wordt, op één vraag na, inhoudelijk niet ingegaan op het centrale examen over de twee onderwerpen van dit jaar, de oorlogen en de Republiek. Want waren wij daar dan wel zo gelukkig mee? Hoe zit het met de beeldvorming over de tien tijdvakken?

Op mijn school, de Nijmeegse Scholengemeenschap Groenewoud, begonnen we in het schooljaar 2004-2005 met de tien tijdvakken voor het centraal schriftelijk eindexamen. Vanaf het schooljaar 2007-2008 doen we dat ook op het vwo. Ik vind het leuk en inspirerend om met 'de hele geschiedenis' bezig te zijn. En de leerlingen vinden dat ook geen enkel probleem, wel - met het oog op het eindexamen - spannend. Hier ligt voor mij als docent een heel andere, maar misschien wel meer uitdagende taak: hoe bereid ik mijn leerlingen voor op een examen, waarbij ze alles (oftewel net zo veel als ik) moeten weten?

En dan komen de examens, vwo-6 oude stijl, havo-5 nieuwe stijl. Mijn leerlingen van het vwo halen gemiddeld 50 punten (van de 77), die van het havo 47 (van de 75). Veel van mijn collega's zullen het havo-examen te gemakkelijk vinden, maar is dat ook echt zo? Of kun je zeggen, dat de havo-leerlingen met het nieuwe examen niet beter scoren dan de vwo-leerlingen met het oude examen? Of niet slechter?

Mogelijkheid 1: wij zijn uitermate tevreden over het behandelen van twee examenonderwerpen en over het centraal schriftelijk eindexamen dat daar betrekking op heeft.

Mogelijkheid 2: wij zijn uitermate tevreden over de behandeling van de tien tijdvakken en over het centraal schriftelijk eindexamen dat daar betrekking op heeft.

Wat mij betreft, en ik mocht dit jaar tijdens de examenbesprekingen de smaak van beide examens proeven, mogelijkheid 1 wordt twee keer nee en mogelijkheid 2 wordt twee keer ja. Maar hoe komt het dan dat zoveel van mijn collega's hier niet aan willen? Dan moet je toch uitermate tevreden zijn over mogelijkheid 1 en niet zo uitgebreid discussiëren of zelfs zeuren over alle onzin die de vragenmakers nu weer bedacht hebben? Om dat vervolgens in beperkte tijd nog eens te herhalen op de regiobesprekingen! In de tien tijdvakken, ook in het centrale examen, ligt een haalbare uitdaging, niet alleen voor de makers van de examenvragen, maar met name voor ons, de docenten geschiedenis in Nederland. Mijn ervaring, en ik hoor dat ook van mijn collega's, is dat de leerlingen deze benadering van de geschiedenis ook waarderen. En volgens mij zijn alle docenten van de pilotscholen van harte bereid een stukje van de angst weg te nemen!

Loek Janssen

LAURA STARINK, *DE RUSSISCHE KATER*

(PROMETHEUS: AMSTERDAM/ROTTERDAM 2008), 272 blz., € 18,95.

Twee jaar geleden was ik met een neef op vakantie in Moskou en Sint Petersburg. De vier weken daar waren bijna té ontspannen. Mijn neef, een Oost-Europa deskundige, voor wie het het zoveelste bezoek aan Rusland was, had me bang dan wel lekker gemaakt met verhalen over veel nors militair machtsvertoon, corrupte politieagenten en veel beddelende, maar trotse baboesjkas (oma's) langs de met Volga's gevulde wegen. In dat opzicht viel de reis tegen:

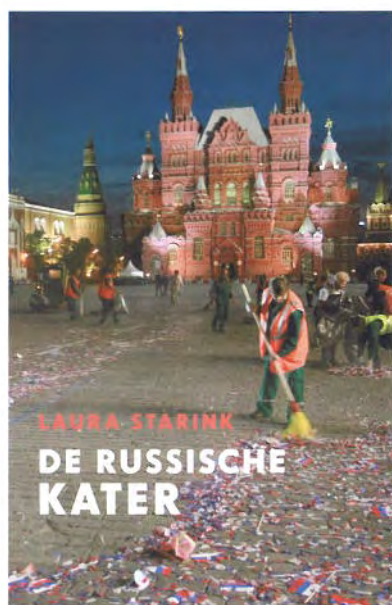
we hebben wellicht drie militairen gezien en zijn welgeteld één keer vriendelijk gesommcerd onze paspoorten te laten zien. Moskou is duurder en decadenter dan Amsterdam: in plaats van kleine dikke vrouwtjes, gehooftdoekt in grijze jassen verpakt, kom je vooral heel veel snelle, hippe dames met heel grote Ray-Ban-zonnebrillen en Gucci-tasjes tegen. Sinds de val van het communistische regime is er in hoog

tempo veel veranderd in Rusland. De hoofdlijnen van het verhaal zijn bekend: Gorbatsjovs poging om in 1985 met glasnost en perestroika het rammelende staatsapparaat bij de tijd te brengen hebben uiteindelijk de, wellicht onvermijdelijke, ineenstorting van het communistische regime in 1991 bewerksteld.

Dat, net als in de rest van het voormalige Oostblok, de overgang van de heilstaat naar de vrije kapitalistische democratie voor de meerderheid van de bevolking niet de gehoopte gouden bergen brengt, blijkt wel uit de Jeltsin periode (1991-1999). Vrijheid van meningsuiting en privébezit gaan gepaard met politieke wanorde, een staatsgreep, een kleine minderheid van zakenlieden, die slim gebruikmakend van het gebrek aan economische wetgeving, zichzelf verrijkt. De rest van de Russen wordt steeds armer en de criminaliteit neemt schrikbarende vormen aan. Dan komt de onbekende KSB-cr Vladimir Poetin aan de macht, die orde op zaken stelt. Corrupte zakenlui worden aangepakt en de economische chaos wordt omgezet in, zoals hierboven te zien, een ongekende welvaart. Dat Poetin hierbij de democratische vrijheden steeds meer inperkt, een gereserveerde houding ten opzichte van het Westen aannemt en met zijn nationalisatie van olie- en gasbedrijven de hervormingen onder Jeltsin in feite teruggedraait, zal veel Russen een zorg wezen: sinds lange tijd gaat het weer goed met Rusland. Laura Starink geeft in haar Russische kater aan de hand van elf levensverhalen van sterk uiteenlopende Russen het (menselijke) verhaal achter deze geschiedenis. Haar kenze om de Russen zelf aan het woord te laten is een goede. De Russische situatie komt heel concreet en levendig naar voren en het boek leest

dan ook als een trein. Hoewel een duidelijk chronologisch verloop door deze opzet ontbreekt en er, vooral wat betreft het autocratische bewind van Poetin, nogal wat herhalingen op te merken zijn, vorm je als lezer gaandeweg een steeds beter en bovenal genuanceerd beeld van Ruslands laatste twintig jaar. Want Starink laat voor- en tegenstanders van het Poetimbewind, communistische partijbonzen en dissidenten, idealisten en pragmatici aan het woord komen. Waar je bij het lezen van het verhaal van een advocate het benauid krijgt van de toenemende staatsmacht, geeft de positieve kijk van de wetenschapper Skrzjabin weer hoop op de toekomst. Een thema is bijna in alle verhalen terug te vinden: het volkskarakter van de Russen, die enerzijds de macht wantrouwen, maar anderzijds niet in staat zijn zelf de macht in eigen handen te nemen. Over die Russische eigenzinnigheid wordt telkens met een mengeling van kritiek en trots gesproken. Starink, die zelf weliswaar het Poetimbewind met enige zorgen volgt, durft, terecht, geen uitspraken te doen over de toekomst. '...onder die uiterlijke welvaart zit een grimmigheid, die ik niet goed kan plaatsen. Heeft Poetin stabiliteit gebracht? Of dansen de Russen op een vulkaan?' De komende jaren zullen uitwijzen hoe zwaar de kater zal zijn. Is met die typisch Russische levensstijl een kater sowieso niet onvermijdelijk?

Ramses Peters

TIMOTHY SNYDER, *DE RODE PRINS. HET EINDE VAN EEN DYNASTIE EN DE OPKOMST VAN HET MODERNE EUROPA*
(AMBO: AMSTERDAM, 2008), 376 blz., € 27,95.

De moord op Franz Ferdinand in 1914 tekent het beeld dat we nu hebben van de Donaumonarchie. Al bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was het een relik uit vroeger tijden. Het ooit machtige keizerrijk ging aan het begin van de twintigste eeuw ten onder aan zijn multinationale karakter. De Habsburgers wisten niet hoe zij moesten reageren op het nieuwe idee van nationale onafhankelijkheid dat in Europa opgang deed. Beter was het om nieuwe kroondomeinen te stichten die zichzelf grotendeels mochten besturen. Daarmee zouden de nationalistische weltevreden zijn en het overkoepelend bestuur zou liggen bij de keizerlijke familie die al honderden jaren de vrede in Centraal-Europa had weten te bewaren. Het bleek geen juiste inschatting.

Het levensverhaal van Wilhelm van Habsburg (1895 – 1948), *De Rode Prins*, laat zien hoe de flamboyante aristocraat maar niet vooruit komt met zijn plannen in het Europa in de eerste helft van de moderne twintigste eeuw. Dit beeld wordt versterkt door de manier waarop Snyder Wilhelm en zijn aristocratische vrienden

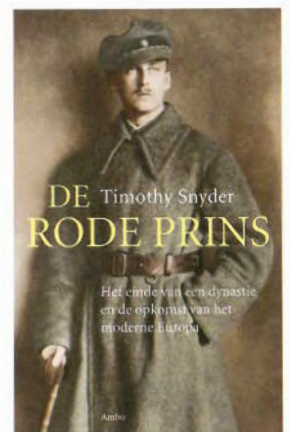
afschildert. In soms ver aangezette karakterschetsen en met oog voor smeuïge details maken we kennis met lichtzinnige adellijke types die ooit een troon moeten gaan bezetten of anderszins vrouwen met een toekomstige vorst.

Het gaat te ver om Wilhelm een Don Quichot te noemen. Een dolende ridder was hij zeker, maar in tegenstelling tot de Spaanse edelman die het opnam tegen de windmolens, had Wilhelm wel een duidelijk doel om voor te strijden: een onafhankelijk Oekraïne. Dat was zijn eigen keuze. Deels uit noodzaak, omdat de Poolse troon na de Eerste Wereldoorlog naar zijn broer Albrecht ging, en deels uit rebellie tegen de familie: de Oekraïne was niet het meest begrenswaardige deel van Europa. Toch lijkt Wilhelm zijn hart te hebben gevolgd. Vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog tot zijn dood in 1948 streed hij vol overgave en met gevaar voor eigen leven voor de Oekraïense zaak. Snyder beschrijft Wilhelms omzwervingen door Europa tijdens het Interbellum op zoek naar bondgenoten die hem in zijn streven willen steunen. Hoewel er genoeg kleurrijke personen voorbij

blijven komen, is het vooral de diplomatieke context die Snyder ontrafelt. De allianties die Wilhelm probeert aan te gaan geven een goed inzicht in de machtsverhoudingen en politieke spelletjes van die tijd.

Pas als de strijd gestreden is en Wilhelm door de Sovjets in Wenen is opgepakt, komt Snyder echt goed los. Wilhelm sterft als telg van een niet meer bestaand keizerrijk. Hij heeft zijn leven gewijd aan een droom die eigenlijk nooit een reële kans op slagen heeft gehad. Ondanks dat hebben de overwinnaars van toen het niet perse aan het rechte eind gehad. Politieke systemen of opvattingen waarbij naties verspreid moesten worden (Hitler en Stalin) of geconstrueerd werden (Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië) zijn niet succesvol gebleken. Europese lidstaten die misschien niet helemaal naar pure etnische maatstaven gevormd zijn, maar wel politiek, economisch en juridisch met elkaar verbonden zijn onder auspiciën van een groter geheel maken meer kans van slagen. Ergens klinkt daar een Habsburgse droom in door.

Daan Schuijt

OWEN MATTHEWS, *KINDEREN VAN STALIN. DRIE GENERATIES IN LIEFDE EN OORLOG*
(MISTRAL UITGEVERS: AMSTERDAM 2008), 320 blz., € 17,95.

Het KGB-dossier over zijn grootvader ontdekte Owen Matthews in 1995 in Rusland. Het bevatte gedetailleerde informatie over het gerechtelijke proces dat uiteindelijk tot de dood van Boris Bibikov leidde. Als eenvoudig werknemer was Bibikov begonnen in een tractorfabriek en had hij zich weten op

te werken tot hoofd van de afdeling bestuur. Door openlijke twijfel over het beleid ten aanzien van de landbouw en de beloning van arbeiders viel Bibikov in ongenade bij de top van de communistische partij. Hij werd beschuldigd van contrarevolutionaire activiteiten en in oktober 1937 geëxecuteerd.

Ljoedmila (Mila) Bibikova was drie jaar toen de geheime politie haar vader arresteerde en haar moeder wegvoerde naar de goelag. Samen met haar twaalfjarige zusje Lenina werd ze overgebracht naar een gevangenis voor 'minderjarige overreders', maar ze kwamen uiteindelijk in een weeshuis terecht.

Mila bleek bottuberculose te hebben en werd in de ziekenboeg opgenomen. De zusjes raakten van elkaar gescheiden door de inval van het Duitse leger in Rusland. Lenina kwam door een gelukkig toeval in Moskou bij haar oom terecht. Ze slaagde erin Mila terug te vinden, die er fysiek slecht aan toe was en het grootste deel van haar jeugd in ziekenhuizen moest doorbrengen. Door haar sterke karakter wist Mila zich door de moeilijkheden heen te slaan. Ze gebruikte de tijd, die ze noodgedwongen alleen doorbracht, om te studeren. In september 1953 werd ze toegelaten tot de meest prestigieuze universiteit van de Sovjet-Unie in Moskou om geschiedenis te gaan studeren.

Mervyn Matthews groeide op in Swansea (Groot-Brittannië). Een intelligente en gevoelige jongen die door zijn vader werd verwaarloosd en vernederd. Na zijn studie Russisch, 'het meest exotische dat hij kon bedenken', kreeg hij een

betrekking als jonge onderzoeker aangeboden op St. Anthony's in Oxford. Via de universiteit bemachtigde Mervyn een visum voor de Sovjet-Unie. Het leven op de ambassade in Moskou beviel hem niet; altijd werd hij achtervolgd door de KGB'ers. Door problemen met de Russische veiligheidsdienst vluchtte hij noodgedwongen in 1960 uit Moskou. In 1963 keerde hij terug en schreef zich in als student aan de staatsuniversiteit. Daar ontmoette hij Mila. Een jaar later besloten ze te trouwen, maar de KGB verhinderde het huwelijk en Mervyn werd het land uitgezet.

Zes jaar lang bleven Mervyn en Mila van elkaar gescheiden. Een intensieve, intieme correspondentie was de enige vorm van contact. Mervyn stelde alles in het werk om Mila naar Engeland te krijgen en zette daarbij zijn positie aan de universiteit op het spel. Mila leefde in een door haar zelf bedachte wereld, ver van de

realiteit. Haar leven werd beheerst door het verlangen met Mervyn verenigd te worden. Nadat Mila uiteindelijk toestemming kreeg de Sovjet-Unie te verlaten, ontdekten ze dat het moeilijk was samen een normaal bestaan op te bouwen. Deze uitzonderlijke levensgeschiedenissen hebben het leven van Owen Matthews, het oudste kind van Mila en Mervyn, gedomineerd. Owen is in navolging van zijn vader Russisch gaan studeren (wat hij natuurlijk al sprak voordat hij Engels leerde) en bracht lange tijd door in Moskou, waarover hij in dit spannende en soms verbijsterende boek buitengewoon boeiend schrijft. Hij trok op jonge leeftijd naar Rusland om los te komen van zijn ouders. In feite gebeurde het tegengestelde: hij vond zijn ouders terug, ook al wilde hij dat lange tijd niet inzien. Het dossier van Boris Bibikov opende zijn ogen.

Anny Hartgerink

ADAM ZAMOYSKI, DE SLAG OM WARSCHAU, LEVINS MISLUKTE AANVAL OP EUROPA
(Balans Amsterdam 2009), 176 blz., € 16,95.

Na de Russische revolutie probeerde Lenin het communisme naar West-Europa over te brengen, met name naar Duitsland. Dat was immers gedesoriënteerd na de Eerste Wereldoorlog en daar woonden de fabrieksarbeiders die Marx voor ogen had gehad bij het schrijven van het 'Communistisch manifest'. Trotski kreeg in 1919 de opdracht om Duitsland met een leger binnen te vallen, maar moest eerst Polen innemen. En passant werd er ook een leger richting Italië gestuurd om de communistische partij aldaar bij te staan. De Poolse bevelhebber Pilsudski

onderkende het gevaar tijdig en viel de bolsjewieken al in de Oekraïne aan. Hij boekte grote overwinningen maar was niet in staat deze te consolideren en moest zich steeds meer terugtrekken. Sommige Poolse divisies deserterden, liepen over naar de vijand of sloegen gewoon op de vlucht. Interessant is dat beide legers uit een bont gezelschap waren samengesteld. Voormalige hoge militairen van de tsaar vochten in het communistische kamp en in het Poolse leger dienden onder andere oud-officieren van het Habsburgse rijk en Engelse en

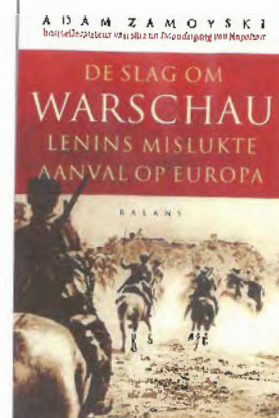
Franse militairen, waaronder een jonge majoor Charles de Gaulle. Uiteindelijk rukte het Rode Leger zo snel op dat de troepen uitgeput waren toen ze Warschau naderden. In vier weken tijd had een haveloze horde zeshonderd kilometer afgelegd. 'Sommigen liepen op blote voeten, anderen droegen beekappen van boomschors of vreemde rubberen kledingstukken. Ze hadden de raarste dingen op hun hoofd, zelfs dameshoeden, wintermutsen en hoofddoeken of juist helemaal niets, hun haren wapperend in de wind. Het waren vreemde verschijningen.' Wat de communisten tegenviel was

de steun die ze van de bevolking ontvingen. Ze kwamen immers ook om de arme boeren van hun Poolse heren bevrijden, maar de plattelandsbevolking wilde niets met hun bevrijders te maken hebben en gaf geen voedsel en materieel zoals in Wit-Rusland wel het geval was geweest. Voor Warschau kwam het Rode Leger tot stilstand en verloor het zijn voorsprong op de Poolse divisies. Inmiddels was heel Polen gemobiliseerd om de pas verkregen onafhankelijkheid te redden. Tot en

met de Eerste Wereldoorlog was het land immers verdeeld geweest tussen Rusland, Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. De divisies werden opnieuw gegroepeerd en er werd een slag geleverd waarbij de bolsjewieken werden verslagen en teruggedreven. Het was de laatste veldslag in Europa waarbij de cavalerie een belangrijke rol speelde. De foto's in het boek bevatten prachtige beelden: paarden die kanonnen trekken, primitieve tanks, pantsertreinen, veel cavale-

rie en een bonte stoet soldaten die over velden paradeert. Als je het stevige notenapparaat en de literatuurlijst nauwkeuriger bekijkt blijkt dat er nauwelijks een verwijzing is naar een hedendaags werk of artikel. Volgens de inleiding is *De slag om Warschau* dan ook in de vergetelheid geraakt als verklaring voor deze missie. Adam Zamoyski is de nazaat van een oude Poolse adellijke familie en woont in Engeland.

Joke Noordstrand

ANTHONY READ, WERELDBRAND 1919 EN DE STRIJD TEGEN DE BOLSJEWIEKEN.
(BALANS: AMSTERDAM 2009), 429 blz., € 22,50.

De wapenstilstand die in november 1918 werd getekend en het einde markeerde van de Eerste Wereldoorlog was geen garantie voor vrede in de wereld. 'Overal, zowel in de landen van de overwinnaars als in die van de overwonnenen, en in nieuwe staten die voor hun vrijheid streidden, werd de opluchting van de vrede overschaduwed door een gemeenschappelijke angst, de angst voor de rode terreur uit het oosten: het bolsjewisme.' Bolsjewisme was een tamelijk nieuw begrip voor de toenmalige democratische regeringsleiders, maar volgens Anthony Read hadden 'de naam en de terreur waar hij voor stond zich even snel verspreid als de naam 'Al Qaida' dat zo'n tachtig jaar later zou doen'. Read ziet ook parallellen tussen de acties van de vroege bolsjewieken en de aanslagen van de zelfmoordterroristen van Al Qaida, al was het maar om de lezer te laten ervaren hoeveel angst er wereldwijd was ontstaan voor de bolsjewieken. In een uitgebreide proloog geeft Read een overzicht van het

ontstaan van de bolsjewistische beweging tot en met het begin van de burgeroorlog. Pogingen van de geallieerden om hun militaire eenheden in Rusland tegen de bolsjewieken in te zetten, waren niet succesvol. Sterker: de bolsjewieken gebruikten de geallieerde militaire acties als propagandamiddel tegen het Westen en tegen andere kapitalistische samenlevingen. De moeite waard is het eerste hoofdstuk dat verspreiding van de communistische revolutionaire ideeën via het verslagen Duitsland behandelt. Read beschrijft daarin op een meeslepende manier de muiten in Kiel, de thuisbasis van de keizerlijke vloot, en de politieke onrust die de opstand veroorzaakte, eerst in de noordelijke Duitse havensteden en ten slotte in Berlijn. De volgende hoofdstukken beschrijven stakingen, rellen en aanslagen elders in Duitsland, in de rest van Europa en in de Verenigde Staten. Veel namen van politieke leiders en actievoerders worden genoemd, evenals grote aantallen demon-

stranten die het bewijs moeten vormen van de omvang van de opstanden. De motieven van de protesterende arbeiders komen nauwelijks aan bod. Read benadrukt vooral het agressieve karakter van de stakingen. Het boek is een opsomming van revolutie en contra-revolutie, het een nog bloediger dan het andere. *Wereldbrand* eindigt in 1920. Voor de Verenigde Staten is dan het grote 'rode gevaar' geweken door de uitzetting van ruim tweehonderd 'revolutionairen' en de eliminatie van twee pas opgerichte communistische partijen. In Duitsland werd de staat van beleg opgeheven, maar de politieke situatie bleef instabiel. Tussen Rusland en Polen brak een korte oorlog uit. De nederlaag in Polen dwong Lenin af te zien van internationale plannen over uitbreiding van het communisme. De dreiging van de 'rode revolutie' in de wereld was voorbij.

Anny Hartgerink

MAARTEN VAN ROSSEM, TWEEDE WERELDOORLOG, HOORCOLLEGE OVER 'DE WERELDS GROOTSTE GEWAPENDE CONFLICT'
(NRC HANDICRAFT ACADEMIE/ HOME ACADEMY, DEN HAAG 2009), 4 cd's, € 29,95.

De Tweede Wereldoorlog in vier hoorcolleges. Dat is veertig minuten per oorlogsjaar. Ga er maar eens aanstaan. Met de Britse historicus Richard Overy verdeelt Van Rossem de oorlog in vier deelconflicten. Het eerste ging over de hegemonie in West-Europa tussen Frankrijk, Groot-Brittannië en Duitsland. Later kwamen daar de Verenigde Staten nog bij. Het tweede deelconflict was dat tussen Groot-Brittannië en Italië en ging over de macht in het Middellandse Zeegebied. Het derde en belangrijkste deelconflict was de strijd tussen nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie om de macht in Oost-Europa. Van Rossem constateert met verba-

zing dat Duitsland in 1939 ideologisch en economisch helemaal niet voorbereid was op een totale oorlog. En dat, toen Duitsland eindelijk overschakelde op een oorlogseconomie, dat veel te laat was, omdat toen eigenlijk de oorlog al verloren was. Hitler en Duitsland hadden geen strategie en geen plan voor een wereldoorlog. Uiteraard heeft Duitsland in het najaar van 1939 en in het voorjaar van 1940 zijn tegenstanders overrompeld. Een kunstje dat het in de zomer van 1941 in de Sovjet-Unie herhaalde. Maar waar de Duitsers, en met hen Hitler, zo sterk in leken, namelijk het daar toeslaan waar de tegenstander

het niet verwachtte, daar faalden ze als ze geconfronteerd werden met onverwachte zaken. Zoals in de zomer van 1940 toen Churchill weigerde te capituleren. Een strategie voor de verdere oorlog met Engeland was er niet. De geïmproviseerde Operatie Seelöwe werd een mislukking, evenals de aanval op de Sovjet-Unie. Van Rossem is een boeiend verteller die zich echter met zijn relativeringen en grappen nog wel eens op zijn eigen staart wil trappen. Daar is in dit hoorcollege geen sprake van. Hier is een Van Rossem op zijn best te horen.

Hans Pols

Het St. Bonifatiuscollege organiseert op **vrijdag 6 november 2009** een nascholingsconferentie in Utrecht over het examenonderwerp geschiedenis voor havo en vwo:

'Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam'

Kosten: € 155,- p.p. incl. lunch, certificaat en borrel na afloop
Plaats: St. Bonifatiuscollege, Burg. Fockema Andreaelaan 9, Utrecht

In het ochtendgedeelte zullen de sprekers de oorsprong en de aard van de Vietnamoorlog vanuit verschillende invalshoeken bespreken. Er is ruime aandacht voor de Vietnamese kant van het verhaal en voor de bemoeienis van niet alleen de Verenigde Staten, maar ook van Frankrijk, de Sovjet-Unie en China. Ook de heer Ha Huy Thong, ambassadeur van de Socialistische Republiek Vietnam, is uitgenodigd.

Sprekers: H.B. Beukenhorst MA (UvA), prof. dr. A.P. van Goudoever, drs C. Klep (UU), prof. dr. W. Klinkert (UvA/NDA), dr. R. van der Maar (UU), dr. P.A.J. Meulendijks (Candea College), dr. N. G. Pas (UvA), prof. dr. M. van Rossem, prof. dr. O.J.M.H. Salemink (VU), E. Toonen en F. van Westerloo.

In het middagedeelte is er een keuzeprogramma met lezingen en workshops: over de invloed van de Vietnamoorlog in de binnenlandse politiek van de Verenigde Staten en in de verhouding tussen de Verenigde Staten en Europa, over de ontwikkeling van Amerikaanse 'Vietnamfilms', werken met spotprenten in de les, muziek en de Vietnamoorlog, Agent Orange en andere gevolgen van de oorlog.

Alle deelnemers ontvangen de PowerPoint-presentaties van de sprekers.

Het volledige programma en het aanmeldingsformulier zijn te vinden op de website: www.boni.nl/nascholing.

in samenwerking met:
Universiteit Utrecht

CANONVENSTERS ALLEEN INSPIRATIE- BRON

De vijftig canonvensters van de commissie Van Oostrom zijn door minister Plasterk direct enthousiast omarmd. Bij de aanbieding door de commissie maakte hij bekend, dat hij deze kennis van de Nederlandse cultuurgeschiedenis verplicht wilde voorschrijven. Daarvoor moesten de pas vastgestelde kerndoelen voor basisonderwijs en onderbouw voaangepast worden. De relatie tussen de vijftig vensters en de tijdvakken met hun kenmerkende aspecten van De Rooy, was nog niet duidelijk.

CANONVENSTERS EN KERNDOELEN

Voor het basisonderwijs moest kerndoel 53 worden aangepast met het cursieve deel: "De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis *waaronder in elk geval die van de canon van Nederland, bestaande uit 50 vensters*, en kunnen die met

voorbeelden verbinden aan de wereldgeschiedenis." Kerndoel 37 voor de onderbouw van het vo werd: "De leerling leert een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen, *waaronder in elk geval die van de canon van Nederland, bestaande uit 50 vensters*, in hun tijd te plaatsen." Hiermee maakte het kabinet van de canon een specificatie van de tien tijdvakken en leek het probleem van de tegenstrijdige uitgangspunten tussen canon en oriëntatiekennis opgelost. Maar dit voorstel werd verworpen door de Raad van State. Volgens de Raad past de specificatie van de leerstof zoals die door de canon wordt bewerkstelligd niet in het beleid van de afgelopen jaren waarin artikel 23 uit de grondwet ("de vrijheid van richting en inrichting van onderwijs") uitgangspunt is geweest voor het leggen van een grotere nadruk op autonomie en verantwoordelijkheid van de scholen. De globale omschrijving van de kerndoelen voor basis-

onderwijs en onderbouw vo komen voort uit dit beleid van afstand scheppen tussen 'Den Haag' en het onderwijsveld.

"Invoering van de canon leidt er toe dat de doelen voor met name het vak geschiedenis tot op het niveau van te kennen concrete feiten en personen wordt voorgeschreven. Daarmee wordt geschiedenis het enige vak waarvoor zulke specifieke en uitgebreide normen gelden. Zelfs in verhouding tot de eerdere generaties kerndoelen is de canon gedetailleerder, omdat hierin ook de verplichte kennisneming van concrete feiten en personen is opgenomen." (advies Raad van State, par. 2) Gevoegd bij het geringe aantal uren en de omvang van de canon, zou er bij verplichte invoering geen tijd meer overblijven voor een eigen invulling van de kerndoelen voor geschiedenis.

CANONVENSTERS EN KERK- RAMEN

Bij de invoering van de nieuwe kerndoelen in het vo is de regel afgeschaft dat scholen die (op grond van hun signatuur) een eigen invulling aan de inhoud van hun onderwijs wilden geven, recht hadden op een uitzonderingspositie. Bepaalde scholen hoefden daarom bijvoorbeeld Darwins evolutietheorie geen plek te geven in hun leerstof. De nieuwe globale kerndoelen boden die ruimte al, de substitutieregel (bijzondere scholen konden een kerndoel door een eigen kerndoel vervan-

gen) werd geschrapt.

De specifieke invulling van de canonvensters (bijvoorbeeld Spinoza) is vanuit de christelijk hoek sterk bekritiseerd. Volgens de Raad past de canon daarom niet bij de vrijheid van inrichting van onderwijs: "De vrijheid van inrichting kan omschreven worden als het recht om de bijzondere school en het daarin gegeven onderwijs naar eigen inzicht in te richten, onder meer voor wat betreft de inhoud en de methode van het onderwijs. Voor zover de inrichting samenhangt met de richting van de school kunnen aan deze vrijheid door de wetgever maar zeer beperkt grenzen worden gesteld. (...) Daarenboven komt ook het openbaar onderwijs pedagogisch-organisatorische autonomie toe om het onderwijs naar eigen inzicht vorm te geven. Uit deze vrijheid en autonomie vloeit voort, dat terughoudendheid moet worden betracht bij het opleggen van onderwijsinhoudelijke deugdelijkheidseisen. (...) Naarmate onderwijsinhoudelijke deugdelijkheidseisen in meer gedetailleerde voorschriften vervat zijn, zullen de beperkingen op de vrijheid van inrichting ingrijpender zijn en wordt ook, voor zover het om identiteitsgevoelige onderwerpen gaat, de kans op aantasting van de vrijheid van richting groter." Hoewel voor het 'overgrote deel van de scholen' er inhoudelijk geen problemen met de canonvensters zijn, zullen toch een paar scholen

onder sommige verplichte vensters uit willen komen. In het voortgezet onderwijs kan dat niet meer, en dat vindt de Raad van State onaanvaardbaar. Het kabinet toont, volgens de Raad, de noodzaak van een dergelijke ingrijpende maatregel niet aan.

INSPIRATIEBRON

In het laatste deel van het advies zet de Raad het standpunt nog eens neer: "De Raad wijst er (...) op dat de Nederlandse overheid met de invoering van de canon voor gaat schrijven welke (vijftig) onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis in het fundamenteel onderwijs in elk geval moeten worden behandeld. Door de mate van gedetailleerdheid van de canon kan

de verplichtstelling ervan hetzelfde effect hebben als de vaststelling van een nationale geschiedenis. (...) Naar het oordeel van de Raad past een dergelijke gedetailleerde, van overheidswege opgelegde geschiedschrijving niet goed in het van oudsher pluralistische karakter van de Nederlandse samenleving en het Nederlandse onderwijsbestel."

De enige manier waarop het enthousiasme voor de canon voor het onderwijs behouden kan blijven, is het nadrukkelijk noemen van de canonvensters als inspiratiebron, niets meer en niets minder. De tien tijdvakken met hun kenmerkende aspecten zijn wel aanvaardbaar; de canonvensters niet.

Stefan Boom

AFLEVERING IN EUROPA OVER DE SOVJET-UNIE

Op internet kunt u de aflevering van *In Europa* '1991 - Sovjet Unie' bekijken. Deze geweldige aflevering gaat over het pact tussen Jeltsin en de presidenten van Wit-Rusland en Oekraïne en over het uiteenvallen van de Sovjet-Unie.

Ook wordt aandacht besteed aan kritische popmuziek die opkwam onder de nieuwe openheid.

De opstandige muzikant Misja Borzykin maakte hit na hit met bijtende titels als 'De vis rot bij de kop' of 'Pappa is een fascist'.

www.ineuropa.nl

MILITAIR-HISTORISCHE LEESWIJZER

Tegenwoordig is er veel belangstelling voor militaire geschiedenis wat onder andere blijkt uit de enorme hoeveelheid literatuur die jaarlijks verschijnt. Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie heeft een selectie van veertig Engelstalige boeken samengesteld op het gebied van de gehele militaire geschiedenis te land, ter zee en in de lucht, zoals directeur P. H. Kamphuis het in de inleiding formuleert. Voor geïnteresseerden buiten de krijgsmacht kan

de leeswijzer dienen als een handige introductie tot het vakgebied van de militaire geschiedenis of dat van vrede en veiligheid. De leeswijzer kent drie hoofdthema's: strategie, oorlogvoering algemeen en militaire ervaringen. Er komen nogal wat zaken aan bod: wapentechnologische ontwikkelingen, militaire effectiviteit, strategie en tactiek van de land-, zee- en luchtmacht, militair leiderschap, ethiek en de lotgevallen van de individuele soldaat.

www.nimh.nl

rijksuniversiteit
 groningen

universitair onderwijscentrum
 groningen

Beste collega's,

Voor het komende cursusjaar heeft het UOCG (Universitair Onderwijs Centrum Groningen) voor de afdeling geschiedenis dringend behoefte aan coaches om eerstegraads LIO's te begeleiden. Naast het beroep dat ik graag doe op onze vaste coaches, is het nodig dat ik een nieuwe bron aanboor. Wie stelt zich beschikbaar om Groningse leraren in opleiding voor met name de havo/vwo-bovenbouw te begeleiden?

Je kunt reageren via p.holthnis@rug.nl of via a.m.f.a.arends@rug.nl.

Bij voorbaat dank en met hartelijke groet,

Paul Holthnis
vakdidacticus geschiedenis

DUISTER DUURSTEDÉ

Een halve eeuw geleden was dit sprookjesachtige kasteel vermaard om zijn klank en lichtspel: locatieprojecten zonder acteurs en zonder bewegende objecten. De voorstellingen eind jaren vijftig en begin jaren zestig van de vorige eeuw trokken bezoekers uit het hele land. In Duurstede

stonden historische figuren als David van Bonrgondië centraal.

Op initiatief van de Wijkse producent Wernard Zilver vindt dit jaar opnieuw het visuele spektakel van weleer plaats.

Literaard in een moderne uitvoering, met hedendaagse techniek, met een nieuw verhaal en nieuw gecomp-

neerde muziek.

Bij de opvoering worden organisaties en inwoners van Wijk bij Duurstede zoveel mogelijk betrokken. Initiator in de jaren vijftig was burgemeester Kentic, wiens dochter Annette, de latere regisseuse, als tiener avond aan avond een onmisbare rol vervulde bij de productie: het bedienen van het licht en geluid. Zilver:

'We waren heel benieuwd naar de herinneringen van Annette en daar hebben we het nieuwe verhaal omheen gebouwd.' Een spektakel met licht en muziek voor iedereen.

Duister Duurstede, 6 tot 20 juli, dagelijks om 22:00u. Kaarten via www.wijkbijduurstede.nl of 0343 - 575995.

LESSEN CANONVENSTERS

Op www.entoen.nu vindt u nu links naar een aantal uitgewerkte canonlessen voor het voortgezet onderwijs. Veel van deze lessen zijn in

het afgelopen jaar gemaakt in een samenwerkingsproject van SLO, VGN, IVGD en entoen.nu. De lessen kunnen vrij gebruikt worden. De lessen spitsen zich

in eerste instantie toe op de canonvensters die in de gangbare lesmethodes nog niet of nauwelijks aan bod komen, zoals Erasmus, Eise Eisinga, De Stijl en Annie

M.G. Schmidt. Ze zijn zo opgezet en uitgewerkt dat ze eenvoudig in praktijk gebracht kunnen worden.

www.entoen.nu

rijksuniversiteit
 groningen

universitair onderwijscentrum
 groningen

Vooraankondiging

Op 19 en 26 november 2009 vindt bij het Universitair Onderwijscentrum te Groningen (het UOCG) een nascholing plaats in het kader van het eindexamenonderwerp 'Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam'.

In het septembernummer van Kleio volgen inhoud en nadere medelingen van de nascholing.

Noteert u deze data alvast in uw agenda.

Dr. P. Holthuis
vakdidacticus geschiedenis

MUSEA

CZAAR PETERHUISJE, ZAANDAM
Rondleiding

Het Czaar Peterhuisje, in het centrum van Zaandam, is een dependance van het Zaans Museum. Het is één van de oudste arbeidershuisjes van Nederland. Het huisje is gebouwd in 1632 van scheepshout en kreeg later een stenen overkapping. In dit houten huisje logeerde tsaar Peter de Grote toen hij in 1697 in de Zaanstreek het vak van

scheepstimmerman kwam leren. Schilderijen en prenten van de tsaar en andere vorstelijke personen zijn te zien. In de barokke tuin staan beelden van tsaar Peter en Anna Palowna.

Voor meer informatie over rondleidingen in het Czaar Peterhuisje kunt u contact opnemen met het Zaans Museum. Toegang scholieren: € 1,50.

www.zaansmuseum.nl

VELUWS MUSEUM NAIAC,
BARNEVELD
Jetsets aan de wand
Godurende zo'n driekwart

eeuw hebben honderd-
duizenden schoolkinderen, al
dan niet met aandacht, naar
de schoolplaten van Cornelis
Jetsets (1873-1955) gekoken.
Tegenwoordig zijn het ge-
wilde antiekverkoopbare wandversieringen.
Originele aquarellen, teke-
ningen die als voorstudie
voor de schoolplaten werden
gemaakt en de bekende,
dikke kartonnen wandplaten
die ongeveer vijftien-
jaar de meeste schoollokalen
sierden, zijn op de tentoon-
stelling te bekijken. Ook
enkele platen van Jetsets'
collega Carl Larsson zijn te
bewonderen.
De tentoonstelling duurt tot
en met 31 oktober 2009.

www.naiac.nl

GRONINGER MUSEUM, GRO-
NINGEN

**Cuba! Kunst en ge-
schiedenis van 1868
tot heden, Groninger
Museum**

Deze grote tentoonstelling is
de eerste in Europa die 140
jaar Cubaanse kunst en ge-
schiedenis presenteert. Veel
invloeden hebben in de loop
van de geschiedenis hun
stempel op Cuba gedrukt.
Het is een land dat rijk is
aan cultuur, en hoewel de
Cubaanse muziek en litera-
tuur deel uitmaken van het
werelderfgoed, geniet de

beeldende kunst relatief
weinig bekendheid onder de
niet-Cubanen.

De schilderkunst overheerst
op de tentoonstelling, maar
deze tentoonstelling biedt
ook een breed overzicht van
andere Cubaanse kunst van
de afgelopen honderd jaar.
Vele schilderijen, foto's,
video, grafiek en installaties
geven een beeld van Cuba
in een politieke, historische
en kunsthistorische context.
Te zien tot en met 20 sep-
tember 2009.

www.groningermuseum.nl

VERZETSMUSEUM, AMSTERDAM

**Fritz Behrendt - Gete-
kend door de oorlog**

Een expositie met tekenin-
gen uit en over de Tweede
Wereldoorlog van de man die
met zijn politieke tekeningen
en cartoons naam maakte
in de hele wereld. Fritz
Behrendt (1925-2008) werd
geboren in Berlijn. Zijn eerste
karikatuur tekende hij als
elfjarige jongen van Hitler,
nadat hij hem van dichtbij
zag in een parade die vooraf-
ging aan de opening van de
Olympische Spelen in 1936.
In 1937 vluchtte de familie
Behrendt om
politieke redenen
naar Nederland,
waar Fritz een
opleiding volgde
aan de Kunstnij-
verheidsschool
in Amsterdam.
Omdat hij geen
stilleven wilde
tekenen, besloot
hij zijn talent in
te zetten voor

de strijd tegen onrecht en
terreur. Ook werd hij actief
lid van een verzetsbeweging.
Na de bevrijding maakt Fritz
Behrendt ongeveer 20.000
politieke prenten. De selectie
prenten uit zijn persoonlijke
archief is in samenwerking
met Behrendt zelf tot stand
gekomen.
Hij overleed tijdens de voor-
bereiding van de expositie op
4 december 2008.
De tentoonstelling is tot en
met 15 november 2009 te
bezielen.

www.verzetsmuseum.org

DE ANDERE HOLOCAUST IN OEKRAÏNE

'Het is de prijs die de mensheid moet betalen voor de onthulling van gruwelen. Als de luiken eenmaal zijn opengegaan naar de afgronden van sadisme, gaan ze nooit meer dicht', aldus Hermann von der Dunk in 2007. De tentoonstelling *Holocaust by Bullets*, die vanaf 10 september 2009 in Nationaal Monument Kamp Vught te zien zal zijn, toont het verhaal van de jodenvervolging in de Oekraïne, één van de gruwelijkste perioden uit de geschiedenis van dit land. Tijdens het Sovjetregime waren de luiken naar het verleden gesloten. Voor ons als westerlingen, maar ook voor de nabestaanden. Met deze tentoonstelling en het gelijknamige boek van Patrick Desbois, die een groot onderzoek verrichtte naar de Holocaust in de Oekraïne, gaan de vensters langzaam

op een kier. Deze tentoonstelling was aanleiding voor het aangaan van een bijzonder samenwerkingsverband tussen docenten en studenten van enkele lerarenopleidingen in Nederland en Oekraïne om na te gaan hoe er in deze landen met de Holocaust wordt omgegaan.

Jodenvervolging Oekraïne

Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog leefden er ongeveer vijf miljoen joden in de Sovjet-Unie, van wie de helft in de Oekraïne. Nadat eind 1941 de beslissing tot de Endlösung was genomen, werden tot aan begin 1944 anderhalf miljoen joden vermoord. Hiervan is ongeveer twintig procent vervoerd naar de concentratiekampen Belzec en Sobibor. De overige tachtig procent werd gefusilleerd. De verantwoordelijken hiervoor waren vooral de Einsatzgruppen, die hiertoe

door Himmler in het leven geroepen waren. Zij trokken achter de Duitse troepen Oost-Europa binnen om 'ongewenste elementen' te elimineren. Als graanschuur van Europa was Oekraïne belangrijk gebied en zou het nieuwe centrum worden voor Lebensraum voor het Duitse volk. Vooral in het westen van de Oekraïne vond jodenvervolging plaats, in het oosten lag de Duitse militaire zone en kende dus geen burgerbestuur.

De Jeckeln-methode

De tentoonstelling tracht meer licht te werpen op de precieze werkwijze van de nazi's in hun vernietigingswerk. Door de nabijheid van het front was het lastig om concentratiekampen op te zetten en de slechte staat van het spoorwegnet in de Oekraïne verhinderde een makkelijke deportatie van de joden. De Einsatzgruppen waren dus genoodzaakt pragmatischer middelen in te zetten voor hun taak. Men paste de zogenaamde 'Jeckeln-methode' toe, genoemd naar Friedrich Jeckeln, hoofd van de SS in de zuidelijke Sovjet-Unie. Hierbij moesten joden op de knieën voor een kuil plaatsnemen en kregen daarna een nekshot. De kracht van de kogel en de zwaartekracht zorgden ervoor dat de slachtoffers in hun graf vielen. De Holocaust in de Oekraïne was van een andere aard dan elders in Europa. De vernietiging werd persoonlijk uitgevoerd; man na man, vrouw na vrouw en kind na kind werden geëxecuteerd.

"Er was geen kamp, maar er was een land van vernietiging", schrijft Desbois.

De 'opgeroepen'

Uit het onderzoek van Debois komt naar voren dat de Einsatzgruppen hulp hebben gekregen van de lokale bevolking. Soms vrijwillig, soms gedwongen. Dorpelingen werden opgedragen hun karren in te leveren of de kleding van de slachtoffers te sorteren. Anderen moesten zoeken naar goud of andere kostbaarheden, bijvoorbeeld door gouden tanden te verwijderen uit de massagraven. De meeste 'opgeroepen' waren kinderen. Dit had voor de onderzoekers een groot voordeel. Het betekent dat de meeste ooggetuigen van toen nu nog leven. Hoewel veel getuigenverslagen niet altijd even betrouwbaar bleken, bevestigde veel archiefonderzoek de verhalen van de geïnterviewden. Zo gaat een bizar verhaal over de 'persers'. In Ternivka, in het oosten van de Oekraïne, sprak het team met een zekere Petrivna. Zij had als taak om in het massagraf vlak buiten haar dorp, telkens als de geweren herladen werden, de slachtoffers recht te leggen en er zand overheen te strooien. Hierbij liep zij op blote voeten over de lijken heen, alsof het druiven waren die geperst moesten worden. Deze kinderen werden 'persers' genoemd. Desbois verzamelde veel van dit soort verhalen. Niet alle joden die werden gefusilleerd waren meteen dood. Petrivna en anderen vertelden dat "de grond nog drie dagen

bewoog" nadat het massagraf was opgevuld met zand en aarde.

Eén van de conclusies die je uit Desbois' onderzoek en de tentoonstelling kunt trekken, is dat er in Oekraïne weinig tot geen beleid was ten aanzien van de uitvoering van de Endlösung. 'Als het maar gebeurt', was het devies. Elke Einsatzgruppe mocht zelf de executieprocedure vaststellen. Twee zaken blijven echter terugkomen: de moordpartijen vonden openlijk plaats, en er was telkens hulp van de veelal jonge lokale bevolking.

Holocaust op de tweede plaats

Nu Oekraïne met deze tentoonstelling en het verdergaande onderzoek de luiken naar een moeilijk hoofdstuk uit haar geschiedenis heeft opengedaan, moet het land

ook een prijs gaan betalen. Er zullen keuzes gemaakt moeten worden over de bestemming van dit deel van het verleden. Hoe wordt deze donkere geschiedenis verwerkt? Tijdens de studiereis naar Kiev, die deel uitmaakte van de uitwisseling, werden westerse docenten rondgeleid langs verschillende plaatsen van herinnering en herdenking. Babi Yar, een ravijn dat nu midden in een stadspark ligt, was daarvan een indrukwekkend voorbeeld. Hier zijn op 29 en 30 september 1941 meer dan 37.000 Joden geëxecuteerd. Hier is recentelijk een monument geplaatst dat specifiek de joodse slachtoffers herdenkt. Er waren al sovjetmonumenten voor de slachtoffers van Babi Yar, waar de joodse slachtoffers echter niet werden vermeld. De Holocaust staat als 'nati-

onaal trauma' van Oekraïne op de tweede plaats, na de 'holodomor', de hongersnood in de jaren 1932 - 1934. Hierin vonden tussen de zeven en tien miljoen mensen de dood. Ook deze ramp is tot aan de ineenstorting van de Sovjet-Unie officieel ontkend. Ook deze ramp moet een plek krijgen in het collectieve Oekraïense geheugen.

Hoopvol

Tijdens de studiereis werd duidelijk dat de holodomor prioriteit krijgt boven de Holocaust als het om collectief herdenken gaat. Dit was goed te zien in het curriculum van middelbare scholen. Er is in totaal maar één lesuur beschikbaar om de Holocaust te behandelen. Wel dient te worden vermeld dat een vergelijkend onderzoek naar herdenken op school in

Nederland en de Oekraïne nog in volle gang is. Vanuit ons perspectief is het interessant om in kaart te brengen of, en zo ja hoe het stempel van decennialange sovjetonderdrukking zijn weerslag heeft gekregen op de omgang met herdenken op scholen in het curriculum. In ieder geval zijn de tentoonstelling 'Holocaust by bullets' en het prille samenwerkingsverband tussen lerarenopleidingen in Nederland en Oekraïne duidelijke signalen van serieuze verwerking van deze traumatische episode. Het biedt een hoopvol perspectief voor de toekomst van het verleden.

Marc van Berkel en Rémi Hartel, lerarenopleiders geschiedenis aan het Instituut voor Leraar en School van de Hogeschool Arnhem Nijmegen

Meer informatie

K.C. Berkhoff, *Harvest of Despair. Life and death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge Mass. 2004).
P. Desbois, *The Holocaust by bullets* (New York 2008).
De dvd *Spell your name* Tarkovsky.

www.nmkampvught.nl
www.memorialdelashoah.org/upload/minisites/ukraine

De Leidse Nascholing geschiedenis 2009/2010

Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam - vrijdag 18 september 2009

Op deze nascholingsdag van het ICLON en de Opleiding Geschiedenis staat traditioneel het CSE thema centraal.

Programma

- Keynote-lezingen, o.a. van **prof. R.V.A. Janssens (UVA)**: *"Do We Get To Win This Time?" De impact van het Vietnam conflict in de Amerikaanse cultuur en speelfilms na 1975.*
- Lezingen van o.a.
 - **Dr. Ruud van Dijk (UVA)**: *'De VS en Diem, 1954-1960: Gemiste Kansen?'*
 - **Drs. Jorrit van den Berk (UL)**: *'Een goed doordachte strategie of een enorm blunder? Hoe de Verenigde Staten betrokken raakten bij een koloniale oorlog in Indochina'*
 - **Dr. Chris Quispel (UL)**: *'Zwarte soldaten in Vietnam en de effecten van die oorlog op de Amerikaanse raciale verhoudingen'*
 - **Dr. Beerd Beukenhorst (UVA)**: *'Je kan Amerika uit Vietnam halen, maar Vietnam niet uit Amerika; over pijnlijke herinneringen en hun erfenis'*
- Workshops over het examenthema (film, muziek e.a.)
- HistoryLab: interactieve presentaties van praktijkvoorbeelden
- Informatiemarkt van uitgevers en instellingen

Datum & Locatie

Vrijdag 18 september 2009, Pieter de la Court-gebouw, Wassenaarseweg 52, Leiden

Tarief & Inschrijving

Het inschrijfgeld bedraagt € 235 inclusief lunch en nascholingscertificaat. U kunt zich inschrijven via het aanmeldingsformulier op: www.iclon.nl/geschiedenisdag. Daar vindt u ook het volledige programma.

Nieuw: Vakdidactisch netwerk geschiedenisdocenten Zuid-Holland

Met ingang van oktober starten we met een vakdidactisch netwerk voor docenten die niet zelf het wiel willen blijven uitvinden over alles wat met oriëntatiekennis te maken heeft.

Doelen:

- uitwisselen van voorbeelden
- bespreken van problemen
- samen ervaring opbouwen

Voor docenten in bovenbouw Havo/ Vwo die

- slimme keuzes willen maken
- graag uitdagende lessen willen geven
- mee willen denken over oplossingen
- willen weten wat internationaal onderzoek te bieden heeft

Door:

Elise Storck (vakdidacticus en toetsdeskundige)
Stephan Klein (vakdidacticus en onderzoeker)

in samenwerking met

het Grotius College in Delft (pilotschool)

Informatie:

Voor verdere informatie, zie onze website www.iclon.nl

Universiteit Leiden

ICLON

Amsterdamse Nascholing Geschiedenis

HET NIEUWE EINDEXAMENPROGRAMMA

voor docenten bovenbouw havo en vwo

Door de invoering van tien tijdvakken met algemene oriëntatiekennis krijgt het bovenbouwprogramma havo/vwo een ander inhoudelijk accent. In dit nascholingsprogramma worden geschiedenisdocenten bekend gemaakt met de inhoud en didactiek van het nieuwe eindexamenprogramma.

De nascholing bestaat uit drie bijeenkomsten van elk een dag (10 tot 17 uur). In de ochtend wordt steeds een tijdvak behandeld door een vakinhoudelijk expert. We voltooien de cyclus met tijdvak 1 en 10 (die nog niet eerder aan de orde zijn geweest) en starten dan opnieuw met een serie van tien tijdvakken. Tijdvak 4 komt als eerste opnieuw aan bod, toegespitst op een andere inhoud dan in de cursus 2007-2008 aan bod is geweest.

In de middag is er aandacht voor didactiek. Daarbij worden twee programma's parallel aangeboden: programma A dat vrijwel gelijk is aan het didactische nascholingsprogramma van het schooljaar 2008-2009 en programma B dat nieuwe inhoud biedt. Het staat iedere deelnemer vrij per keer tussen programma A en programma B te kiezen.

Kosten

€ 200,- per dag of
€ 550,- voor de gehele
leergang.

Locatie

Aristo
Amsterdam Sloterdijk

Inschrijven

Via een digitaal
aanmeldingsformulier:
centrumvoornascholing.nl

Informatie

Inge Bakker
020 525 1223
ibakker@cna.uva.nl

Dag 1

De twintigste eeuw vanaf 1950

Datum: vrijdag 9 oktober 2009
Spreker: prof. dr. James Kennedy, hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

's Middags keuze uit:

- PROGRAMMA A** Toetsing van oriëntatiekennis o.l.v. drs. Marcel van Riessen (UvA)
PROGRAMMA B Burgerschap en staatsinrichting o.l.v. drs. Arie Wilschut (HvA)

Dag 2

De tijd van prehistorie en oude culturen

Datum: donderdag 28 januari 2010
Spreker: dr. Leo Verhart, archeoloog, conservator aan het Limburgs Museum te Venlo.

's Middags keuze uit:

- PROGRAMMA A** Historisch redeneren o.l.v. drs. Dick van Straaten (HvA)
PROGRAMMA B Leerlingen stellen vragen o.l.v. dr. Carla van Boxtel (Erasmus Universiteit Rotterdam en UvA) en drs. Albert Logtenberg (UvA)

Dag 3

De latere Middeleeuwen

Datum: vrijdag 9 april 2010
Spreker: prof. dr. Peter Raedts, hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

's Middags keuze uit:

- PROGRAMMA A** De aanpak van een tijdvak o.l.v. drs. Marc Kropman (UvA)
PROGRAMMA B Samen met leerlingen historisch redeneren o.l.v. dr. Jannet van Drie (UvA)